

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

для здобувачів економіко-правового факультету
спеціальності 081 «Право»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Одеса • 2023 • Олді+

УДК 340.15(477:100)(038)

I-90

Укладач:

О. І. Донченко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рецензенти:

І. В. Борщевський, кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова;

О. І. Домбровський, кандидат історичних наук, академік Міжнародної Кадрової Академії, професор кафедри правових дисциплін Одеського інституту ПрАТ МАУП;

А. В. Левенець, кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та правосуддя економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою

ОНУ імені І.І. Мечникова.

(протокол № 4 від 14.09.2023 р.)

I-90 **Історія** держави та права України. Історія держави та права зарубіжних країн : термінологічний словник для підготовки до практичних занять із курсів «Історія держави та права України» та «Історія держави та права зарубіжних країн» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / уклад. О. І. Донченко. – Одеса : Олді+, 2023. – 128 с.

ISBN 978-966-289-753-1

Словник складено відповідно до програми курсів «Історія держави та права України» та «Історія держави та права зарубіжних країн», є довідковим виданням упорядкованого в алфавітному порядку переліку понять, термінів, нормативних актів та подій в історії держави та права України й зарубіжних країн.

Словник розроблено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-наукової програми «Право» спеціальності 081. Може бути корисним при підготовці до практичних занять та під час роботи на практичних заняттях.

УДК 340.15(477:100)(038)

ЗМІСТ

Передмова	4
Частина I. Історія держави та права України	
Державно-правовий розвиток за давньоруської доби	7
Держава та право литовсько-польського періоду	12
Політичний устрій і право Запорозької Січі.....	18
Державний лад та правова система Української гетьманської держави	20
Державно-правове становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій	27
Держава та право України в період 1917–1921 рр.	33
Радянська державність і право	40
Держава та право сучасної України.....	51
Частина II. Історія держави та права зарубіжних країн	
Державність і право Вавилонської держави та Стародавньої Індії.....	56
Історія держави та права Стародавньої Греції	60
Історія держави та права Стародавнього Риму	65
Держава та право франків.....	72
Станово-представницька монархія в країнах Західної Європи та Московії ...	75
Абсолютна монархія в країнах Західної Європи та Росії.....	
Держава та право буржуазної Англії.....	83
Держава та право США (XVII–XVIII ст.)	86
Держава та право Франції (XVIII ст.).....	88
Держава та право Росії в XIX ст.	90
Держава та право країн Західної Європи та США в I половині XX ст.....	94
Держава та право країн Західної Європи після Другої світової війни.	
Розпад СРСР	97
Історико-правовий огляд утворення ЄС.....	101
Абетковий покажчик термінів	102
Використана література	124

ПЕРЕДМОВА

«Історія держави та права України» та «Історія держави та права зарубіжних країн» – це навчальні дисципліни, які відносяться до групи історико-правових дисциплін і вивчаються здобувачами економіко-правового факультету спеціальності «Право» на I курсі.

Предметом «Історії держави та права України» є історія виникнення, становлення, розвитку типів і форм держави та права, а також державно-правових інститутів, що функціонували на території України. Дисципліна «Історія держави та права України» вивчається протягом першого семестру I курсу.

У свою чергу, предметом «Історії держави та права зарубіжних країн» є загальні закономірності, специфічні особливості виникнення й розвитку держави та права в певних країнах світу в конкретно-історичних умовах і хронологічній послідовності. Дисципліна «Історія держави та права зарубіжних країн» вивчається протягом другого семестру I курсу.

Отже, метою обох дисциплін є надання здобувачам академічних знань з історії держави та права України й зарубіжних країн задля кращого розуміння державно-правових процесів сучасності, а на ґрунті узагальнення й аналізу досвіду минулого допомогти збагнути сутність держави та сучасної системи права. Це важливий і необхідний етап у підготовці здобувачів до подальшого якісного освоєння галузевих юридичних дисциплін.

Термінологічний словник являє собою довідкове видання упорядкованого переліку слів, понять, термінів, нормативних актів і подій в історії держави та права України й зарубіжних країн. Він має допомогти здобувачам краще запам'ятовувати нову термінологію, розуміти хронологічні рамки існування конкретного явища, прослідкувати доцільність його існування та значення для державотворення, а також процес трансформації певних державно-правових інститутів протягом часу в якісно нову форму або,

навпаки, їх зникнення. Словник стане корисним як при підготовці до практичних занять, так і під час роботи на практичних заняттях.

Для зручності у використанні термінологічний словник поділено на дві частини.

Частина I – це «Історія держави та права України», яка складається з наступних тем, розташованих у хронологічній послідовності: державно-правовий розвиток за давньоруської доби; держава та право литовсько-польського періоду; політичний устрій і право Запорозької Січі; державний лад та правова система Української гетьманської держави; державно-правове становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій; держава та право України в період національно-визвольних змагань і відродження української державності (1917–1921 рр.); радянська державність і право; держава і право сучасної України. Ці теми збігаються з темами практичних занять.

Кожна тема містить достатній обсяг державно-правової термінології даного періоду, включаючи назви соціальних верств населення, державних посад та органів, назви і короткий зміст деяких джерел права тощо. Усі терміни й поняття розташовано в алфавітному порядку.

Частина II – це «Історія держави та права зарубіжних країн», яка також складається з наступних тем, розташованих у хронологічній послідовності в певних країнах та відповідно до тематики практичних занять: історія держави та права Вавилонської держави та Стародавньої Індії; історія держави та права Стародавньої Греції; історія держави та права Стародавнього Риму; держава та право франків; станова-представницька монархія в країнах Західної Європи та Московії; абсолютна монархія в країнах Західної Європи та Росії; держава та право буржуазної Англії; держава та право США (XVII–XVIII ст.); держава та право Франції (XVIII ст.); держава та право Росії в XIX ст.; держава та право країн Західної Європи та США в першій половині XX ст.; держава та право країн Західної Європи після Другої світової війни. Розпад СРСР; історико-правовий огляд утворення ЄС.

У кожній темі запропоновано необхідний і достатній обсяг термінів задля кращого розуміння сутності державотворчих процесів у певній країні певного періоду.

У кінці словника в алфавітному порядку наведено перелік усіх згаданих у першій і другій частинах термінів із посиланням на сторінки, де вони розміщені, а також перелік використаної навчальної літератури.

ЧАСТИНА І

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА УКРАЇНИ

Державно-правовий розвиток за давньоруської доби

Баскак – спеціальний представник Золотої Орди, який слідкував за повнотою та своєчасністю надходження данини.

Бояри – верхівка панівного класу в Київській Русі, великі землевласники, деякі з них входили до боярської ради, воєнної дружини князя.

Боярська рада (дума) – дорадчий орган при великому князеві, складався з великих бояр, старших дружинників, вищих представників церкви та верхівки міст («старцев градских»).

Варяги – так на Русі наприкінці VIII–IX ст. називали мешканців Скандинавії – учасників військових походів.

Васалітет – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сюзеренів).

Великий князь – титул князя, який очолював феодалну ієрархію удільних князів Київської Русі.

Верв – сільська (територіальна) община, яка являла собою спілку індивідуальних господарств, у власності яких знаходилося житло, засоби та продукти праці; або орган селянського самоуправління.

Воєвода – воєначальник. У соціальній ієрархії Київської Русі стояв нижче за князя і вище за боярина.

Волюстель – управитель сільською волостю.

Волюсть – у Київській Русі з кінця XI ст. територія, підвладна князеві. У XII ст. була тотожна «землі» й означала певну, як правило, велику область.

Вотчина – комплекс феодалної земельної власності (земля, будівлі, реманент) та пов'язаних із нею прав на феодално залежних селян.

Віра – штраф за вбивство вільного в Київській Русі.

Віче – народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувало поряд із владою князя та було безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

Галицько-Волинське князівство – держава, утворена в 1199 р. князем Романом Мстиславичем внаслідок об'єднання Галицького та Володимиро-Волинського князівств, є головною спадкоємницею державно-правової та культурної традиції Київської Русі. Після смерті Романа Мстиславича в Галицько-Волинському князівстві почались центробіжні процеси, які на певний час були припинені в 1238 р. князем Данилом Романовичем (Галицьким). Останнім галицько-волинським князем був Юрій II Болеслав. Після його смерті в 1340 р. Галицько-Волинське князівство перестало існувати як самостійна держава.

Гридин (гридь) – у Київській Русі молодший дружинник князя, здійснював охорону князя.

Данина – первинна форма економічної реалізації феодалної земельної власності; платежі, які збиралися в натуральній, пізніше в грошовій формі (податки).

Двірсько-вотчинна система управління – система управління, в основу якої покладено принцип єдності державного управління та управління особистим доменом князя. Відтак, управитель в особистому господарстві князя був одночасно і державним службовцем (тіун, вірник тощо). Крім того, ця система управління передбачала поділ органів влади на центральні та місцеві.

Десяткова система управління – система управління, що має своїм джерелом організацію дружини князя (тисяцькі, соцькі, десяцькі). Спочатку вони виконували суто військові функції, а з ускладненням державного управління – судово-адміністративні функції. Занепад цієї системи відбувся наприкінці X ст.

Династія – кілька монархів з одного й того ж роду, які змінюють один одного на престолі з правом успадкування.

Домен – феодална земельна власність, велике феодалне землеволодіння. У Київській Русі існували такі різновиди доменів, як князівський, боярський та церковний. Велике феодалне землеволодіння склалось у Київській Русі в основному в XI–XII ст.

Задущні люди – мешканці сіл, яких князі та бояри передавали церкві.

Законодавство – сукупність чинних законів, що регулюють суспільні відносини в цілому та окремі їх галузі. У широкому розумінні законодавство містить і підзаконні нормативні акти; законотворчість – діяльність найвищих органів держави із встановлення, зміни чи припинення законів.

Закуп – особисто вільна людина, але залежна в економічному відношенні; це люди, які брали «купу» (гроші, збіжжя тощо в борг) і мали віддати її, а у випадку несплати – відробити борг у господарстві займодавця. Закуп обмежувався у своїх правах і ніс відповідальність перед господарем за недбале використання знаряддя займодавця, у випадку втечі закуп міг бути перетворений на холопа. Разом із тим у «Статуті Володимира Всеволодовича» розміщені норми, що значно полегшують правове становище закупів.

Ізгой – особа, яка з тієї чи іншої причини вибула з певної соціальної групи, але не змогла увійти до іншої. У Київській Русі ізгой були двох видів: вільні та залежні.

Інституції – певна форма організації, регулювання суспільного життя, діяльності та поведінки людей.

Київська Русь – перша Українська держава, яка утворилась у 882 р. у результаті об'єднання Києва та Новгороду князем Олегом. Її територія набула значного розширення за часів князювання Ігоря, Святослава, Володимира Великого. Розквіт Київської Русі припадає на X–XI ст., після чого настає період феодалної роздрібненості. За формою правління – це спадкова монархія. Очолював державу князь, до органів влади та посадових осіб належали боярська рада, посадники, воеводи, тисяцькі, соцькі, тіуни, мечники,

вірники та ін. Існували й органи самоврядування в особі віча, верві. Суспільні верстви складались із феодалів (князі, бояри, церква), залежного населення (вільні общинники, ізгої, закупи, рядовичі), рабів (челядь, холопи), міщан (патриціат і плебс). До основних правових пам'яток Київської Русі належали русько-візантійські договори X ст., «Руська Правда», церковні статuti Володимира та Ярослава, діяв і правовий звичай.

Князівський дуумвірат – форма правління (спільне правління) в окремих князівствах (передусім у Київському) Київської Русі, яка почала формуватись у середині XII ст. Основними причинами її запровадження є суперечки між князівськими династіями, боротьба боярства з посиленням князівської влади, необхідність захисту кордонів.

Князь – у східних слов'ян вождь, воєначальник племені (союзу племен), який обирався з числа родоплемінної знаті. У період раннього феодалізму – глава держави.

Мечник – у Київській Русі князівський дружинник.

Мужі галицькі – категорія населення Галицько-Волинської держави, найближче оточення князя, на яке він спирався в боротьбі з боярством.

Намісник – на Русі посадова особа, яка разом з волостелем очолювала місцеве управління, відала судом, збирала мито.

Огнищанин – князівський управитель, входив до боярської групи населення, був «княжим мужем».

Отрок – молодший дружинник при князі; виконував в основному різні доручення князя.

Патріархальне рабство – це форма експлуатації, при якій праця рабів не була основою економічного життя, а застосовувалась обмежено.

Полюддя – у Київській Русі щорічний об'їзд (зазвичай восени або взимку) князем із дружиною підвладного населення для збирання данини («ходіння по людях»); згодом – сама данина.

Посадник – намісник князя в найбільших центрах Київської Русі.

Правові пам'ятки – давні конституції, кодекси, закони та інші нормативно-правові акти.

Русин – згадується в «Руській Правді»; окремі вчені доводять, що русинами називали або вихідців із племен Середнього Подніпров'я, або мешканців міст.

Рядович – збірний термін для позначення людей, що уклали договір; як вважають дослідники, рядовичі могли втратити свободу за договором.

Смерд – селянин у Київській Русі, який належав до селянської общини та отримував від князя землю, сплачуючи йому данину.

Снем – у Київській Русі феодальний з'їзд, у якому, як правило, брали участь князі, церковна знать, бояри. На з'їздах вирішувались важливі питання внутрішньої (законодавство, розподіл території між князями, питання кордонів між князівствами, охорона торгових шляхів) і зовнішньої (питання війни і миру) політики. Феодальні з'їзди стали наслідком послаблення влади великого князя в другій половині XI ст.

Соцький – командир підрозділу (сотні) в руському війську.

Тисяцький – воєначальник, який очолював руське міське ополчення – «тисячу», призначався князем.

Тіун – у Київській Русі управитель князя, боярина або посадника у сфері господарства.

Устрій адміністративно-територіальний – певний спосіб територіального облаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Холоп – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше – двірський слуга, кріпак.

Церковна десятина – у Київській Русі податок на користь церкви (10 % прибутку).

Челядь (челядин) – згадується в «Руській Правді». Як наголошують науковці, це була повністю невільна особа, яка такою могла стати внаслідок полону.

Ябетник – у Київській Русі посадова особа в суді.

Держава та право литовсько-польського періоду

Берестейська унія 1596 р. – об'єднання католицької та православної церкви (греко-католицька церква) на умовах збереження східного обряду в богослужінні, але залежності від Папи Римського. Призвела до посилення релігійного гніту проти українців.

Бурмістр (бургомістр) – у Литовсько-Руській державі міський голова, він здійснював головування на засіданні міської ради.

Війт – у Литовсько-Руській державі особа, яка очолювала судовий орган міста – судову лаву.

Віленська угода 1401 р. – відповідно до цієї угоди було ліквідовано залежність Великого князівства Литовського від Польщі.

Генріхові артикули 1572 р. – своєрідна угода між Генріхом Валуа та польсько-литовськими феодалами про організацію державної влади та управління в Речі Посполитій. За цією угодою король мав обиратися сеймом, зберігати територіальну цілісність держави, систематично скликати сейм, не вирішувати питання зовнішньої політики без сенату тощо.

Городельська унія 1413 р. – відповідно до цієї унії литовцям забезпечувались рівні з поляками права за умови прийняття ними католицизму, православним феодалам заборонялось обіймати найвищі державні посади.

Гродські (замкові) суди – суди, що займались вирішенням справ щодо найтяжчих злочинів; поділялись на вищі (апеляційні) та нижчі суди.

Земські суди – станові шляхетські суди, що розглядали цивільні та кримінальні справи.

Канонічне (церковне) право – сукупність правових норм, що встановлені церковними канонами. У Литовсько-Руській державі діяли канонічні правила двох церков: православної та католицької. Юридичні джерела православної церкви представлені в основному кормчими книгами та

церковним Статутом Ярослава («Свиток Ярослава»), католицької церкви – «Зводом канонічного права» (1532 р.) та деякими іншими джерелами.

Копний суд – суд сільської громади, який збирався в Україні в період середньовіччя. Діяв згідно із звичаєвим копним правом. Суд чинили обрані громадою копні мужі. Функціонально розрізнялися – гаряча копа (для розшуку злочинця по гарячих слідах), велика копа (для судового слідства) та завита копа (для винесення вироку та його виконання). Серед покарань застосовувалися штрафи, тілесна та смертна кара, практикувалося умовне засудження. Із часом компетенція цих судів була обмежена, хоча деякі його положення були кодифіковані в Литовських статутах.

Кривська унія 1385 р. – династичний союз Польського королівства та Великого князівства Литовського, оформлений 14.08.1385 р. Він передбачав об'єднання Польщі та Литви в єдину державу внаслідок шлюбу литовського князя Ягайла й польської королеви Ядвіги. Князь Ягайло зобов'язувався прийняти католицизм, зробити його державною релігією для князівства, повернути Литві та Польщі втрачені ними землі. За цих умов він ставав польським королем, одночасно залишаючись великим князем.

Кривда (школа) – термін, вживаний у правових джерелах; тлумачиться як злочин проти прав особи; для позначення порушення правових норм вживаними були терміни «злочинство», «виступ з права».

Лава – судовий орган, складова частина магістрату в українських містах із магдебурзьким правом, на яку покладалося здійснення правосуддя.

Литовські статuti – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях у XVI – першій половині XIX ст.

Литовсько-Руська держава – державне утворення, яке виникло на території сучасної Литви, значної частини Білорусі та України в результаті об'єднання литовськими князями земель Південної, Білої Русі та етнічної Литви. Формування території проходило в другій половині XIV–XV ст. на основі переважно мирного «збирання» земель. Після Люблінської унії 1569 р.

фактично припинила своє існування. На чолі держави стояв князь, влада якого поступово обмежувалась радою магнатів та шляхетським сеймом. У державі склалась децентралізована система управління. До суспільних верств належали феодали (магнати, шляхта, церква), залежне населення (селяни – данники, «тяглові», «мужики» та ін.), міщани, відбувалося формування козацтва. Основними джерелами права були звичаї та закони (привілейовані грамоти князів, збірки Магдебурзького права, Литовський Статут тощо).

Люблінська унія 1569 р. – угода про об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту. Завершила процес злиття двох держав. За умовами унії на чолі нової держави стояв монарх, який титулувався королем польським і Великим князем Литовським, створювались спільні органи влади та управління, грошова система. Законодавча влада передавалась вальному сейму. Разом із тим Литва зберігала певну автономію (окремі закони, судову систему, фінанси, військо, державну мову). Укладення унії призвело до різкого посилення національно-релігійного та соціального гніту в Україні, викликало піднесення національно-визвольного руху.

Люстрації – в Речі Посполитій описи маєтностей для податкових і військових потреб, що проводилися кожні п'ять років за ухвалою польського сейму 1562 р.

Магдебурзьке право – закони, що надавали містам часткове самоврядування; міське право середньовіччя, за яким міста за певну плату звільнялись від влади центральної адміністрації чи феодала та створювали органи місцевого самоврядування. Магдебурзьке право надавалось жалуваними грамотами королів або великих князів і проголошувало три принципи: скасування влади державних урядовців щодо міських мешканців, утворення органів місцевого самоврядування, скасування раніше діючих звичаїв. В Україні магдебурзьке право діяло не в класичному вигляді, а у вигляді польських перекладів і переробок німецьких збірників. Серед

українських міст першими магдебурзьке право отримали Володимир-Волинський (1324 р.) і Сянок (1339 р.).

Магістрат – орган міського самоврядування.

Магнати – великі феодали, родовита й багата знать у ряді країн Європи.

Маршалок – у Литовсько-Руській державі одна з посад урядовців великого князя, одночасно він був головою повітового шляхетського сеймику.

Міщанство – суспільний стан за доби Середньовіччя та Нового часу, до якого належало населення міст і містечок.

Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі в Речі Посполитій 1638 р. – постанова польського сейму, якою зменшувались до мінімуму козацькі привілеї, а реєстр чисельно зменшувався до 6 тис. осіб. Також Ординацією 1638 р. ліквідовано виборність козацької старшини та козацьке судочинство. Усі верховні посади мали займати лише представники польської шляхти (комісар, полковники та осавули), тільки сотники та отамани обирались із числа козаків. Реєстровим козакам заборонялось проживати в інших містах України, крім прикордонних із татарами.

Пани-рада – орган державної влади, який мав законодавчі, виконавчі й судові функції. До його складу входили канцлер, маршалок, великий гетьман, підскарбій, каштеляни, представники вищої духовної та світської знаті. Компетенція органу склалась наприкінці XV – на початку XVI ст. Проте, у середині XVI ст. його вплив зменшується через посилення шляхти та сейму.

Парламент – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Підкоморські суди – станові шляхетські суди, що розглядали земельні суперечки.

Посольська ізба – депутати від шляхетських повітових сеймиків, які мали представляти інтереси місцевої шляхти у вальному сеймі.

Посполиті – назва некозацького населення (селян, міщан) в Україні XV–XVIII ст.

Привілеї князівські – жалувані грамоти великих литовських князів як окремим верствам населення (загальноземські), так і окремим областям (обласні). Як правило, загальноземські привілеї стосувались розширення прав шляхти, обласні – регулювали відносини центральної влади та окремої землі. В Україні такі обласні грамоти отримали Київська й Волинська землі.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу та внесених в особливий список (реєстр).

Річ Посполита – назва держави, що складалась із Польського королівства та Великого князівства Литовського. Утворена згідно з Люблінською унією 1569 р., припинила своє існування після третього поділу Польщі в 1795 р. Відновлена як II Річ Посполита в 1918 р.

Сейм – орган державної влади, що мав представницький характер, і в Литовсько-Руській державі сформувався приблизно на початку XV ст. У ньому брали участь великий князь, єпископи, пани-рада, шляхтичі-делегати від кожного повіту. Сейм вирішував важливі питання, пов'язані з обранням великого князя, оголошенням війни, збиранням народного ополчення, встановленням податків, реформуванням адміністративного устрою тощо. На місцевому рівні існували повітові сеймики, які обирали суддів у земські суди та кандидатів до сейму.

Селяни – у Литовсько-Руській державі становили найчисельнішу групу населення та поділялись на вільних, залежних (данники) та кріпаків (тяглові). Селяни мали сплачувати державі податки («серебщина», «подимщина»), виконувати на користь свого пана панщину та натуральні й грошові повинності. Особливо погіршилось становище селян після запровадження фільваркової системи та проведення в 1557 р. аграрної реформи.

Сенат – орган державної влади, що складався з вищих посадових осіб держави; входив до сейму; вирішував важливі питання внутрішньої та зовнішньої політики.

Січ – укріплене місто козаків, лежало за дніпровськими порогами, на островах.

Стан – соціальна група, що мала закріплені у звичаях або законах права та обов'язки.

Судебник Казимира IV 1468 р. – перший кодифікований збірник законодавства Литовсько-Руської держави (містив 25 статей). Його джерелами були «Руська Правда», звичаєве право, судова практика, постанови князів. В основному містив норми кримінального та кримінально-процесуального права.

Удільні князівства – території, що зберегли після входження до складу Литовсько-Руської держави автономні права, стару волосну систему адміністративного устрою, місцеві звичаї. Протягом другої половини XV ст. уряд ліквідував удільні князівства та ввів новий адміністративно-територіальний устрій (воєводства й повіти).

Унія – об'єднання, союз.

Фільварок – на Правобережній Україні XIV – I пол. XIX ст. комплекс земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство, використовуючи працю кріпаків.

Церковне звичаєве право – сукупність правил поведінки, що не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково слід було дотримуватися в житті (наприклад, поведінка в церкві, під час богослужіння, виконання повинностей на користь церкви тощо).

Церковні селяни – категорія феодально залежного сільського населення, піддані різних церковних інституцій, які мешкали на їхніх землях і виконували на їхню користь повинності. У II пол. XIX ст. церковні селяни внаслідок проведення секуляризаційних реформ були переведені в безпосереднє відання держави.

Цехи – середньовічні професійні корпоративні об'єднання в містах, які мали відстоювати інтереси своїх членів і проводити конкурентну боротьбу. До цехів належали майстри (повноправні члени), підмайстри, учні. Особливого поширення в Україні цехи набули у XV – першій половині XVI ст.

Шляхта – світські дрібні та середні феодали у країнах Центральної Європи (Польща, Литва, Україна та ін.).

Політичний устрій і право Запорозької Січі

Військова рада Січі – збори всіх козаків Січі. На раді вирішувались усі питання внутрішнього та зовнішнього життя Запорозької Січі, обирались посадові особи Запорозької Січі.

Військова старшина – посадові особи Запорозької Січі. Військова старшина включала кошового отамана, військового суддю, військового писаря та військового осавула. Під час воєнних дій вона очолювала козаків, у мирний час займалась адміністративно-судовими справами.

Військовий булавничий – у Запорозькій Січі зберігав булаву кошового отамана.

Військовий бунчужний – у Запорозькій Січі зберігав бунчук кошового отамана.

Військовий довбиш – у Запорозькій Січі відав літаврами, стягненням податків.

Військовий кантаржій – у Запорозькій Січі відав мірами та вагами.

Військовий осавул – у Запорозькій Січі пильнував за дотриманням порядку, охороною кордонів, розподіляв натурально-грошове забезпечення козакам.

Військовий писар – у Запорозькій Січі був начальником канцелярії.

Військовий пушкар – у Запорозькій Січі відав артилерією.

Військовий суддя – у Запорозькій Січі здійснював суд над козаками.

Військовий хорунжий – у Запорозькій Січі зберігав військовий стяг.

Військовий шафар – у Запорозькій Січі відав збиранням торгового мита.

Гетьман – воєначальник, отаман, ватажок козацького війська – в Україні в XVI–XVII ст.; у XVII–XVIII ст. – правитель України та головнокомандувач козацького війська.

Запорозька Січ – форма самобутньої козацької організації самоврядування, прояв волелюбності українського народу. Існувала з 30–40-х

років XVI ст. до 1775 р., коли була знищена російськими військами. Поділялась на курені та паланки. Найвищим органом вважалась військова рада, яка обирала кошового отамана, суддю, писаря, курінного отамана тощо. Військова старшина під час війни очолювала козаків, у мирний час займалась адміністративними та судовими справами. Січовики поділялись на «лицарство», яке переважно воювало, та сімейних козаків, які селились на околицях Січі й займались хліборобством, скотарством, торгівлею. Джерелом права в запорожців був неписаний звичай.

Зимовники-козаки – особи, які проживали поза межами Січі та займались землеробством, різними ремеслами, скотарством, торгівлею, мали сім'ї. Разом із січовиками становили одне запорозьке військо.

Кіш – у Запорозькій Січі XVI–XVIII ст. місце постійного перебування запорозьких козаків і назва їхнього органу управління, що мав військові, виконавчі, судові та адміністративні функції.

Козак – вільна людина, прикордонник, охоронець.

Козацтво – особливий стан українського суспільства, який склався протягом другої половини XV ст. у результаті посилення соціального, національного та релігійного гніту. Спочатку козаки мешкали в Середньому Подніпров'ї, після посилення репресій масово переселились за дніпровські пороги, де заснували козацьку організацію – Запорозьку Січ.

Кошова старшина – адміністративне та військове керівництво Запорозької Січі: кошовий отаман, військовий суддя, писар, обозний, осавул.

Кошовий отаман – вища посадова особа в Запорозькій Січі; обирався на один рік військовою радою. У воєнний час очолював козацьке військо, у мирний час здійснював адміністративно-судову владу.

Курінь – у Запорозькій Січі це була самостійна частина війська (існувало 38 куренів). Разом із тим курінь вважався і адміністративною одиницею, оскільки існували курінні зібрання, на яких вирішувались важливі питання куреня. Куренні козаки обирали собі керманича – курінного отамана.

Паланка – адміністративно-територіальний округ Запорозької Січі (існувало вісім паланок). Існували паланкові зібрання, на яких вирішувались господарські питання.

Паланкова старшина – посадові особи паланки, їхня влада поширювалась виключно на паланкових козаків; до неї належали полковник, писар, осавул, підосавул.

Похідна старшина – посадові особи, які діяли виключно під час воєнних походів, до неї належали полковник, осавул та писар.

Сірома – прості, незаможні козаки.

Січові козаки («лицарі», «товариші») – козаки, що мешкали на території, власне, Січі. Лише вони мали право обирати собі старшину, розподіляти військову здобич; разом із тим їм заборонялось одружуватись, вести господарство тощо.

Державний лад та правова система Української гетьманської держави

Автономія – відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення в межах певної держави.

Березневі статті 1654 р. (Статті Б. Хмельницького) – договірні умови, якими визначалось правове й політичне становище козацької держави під протекторатом московського царя. У початковому варіанті проєкт складався з 23 пунктів (збереження недоторканності суспільного ладу, існуючої системи влади та управління, права вести зовнішні зносини, встановлення реєстру козаків у 60 тис. тощо), але в результаті переговорів був значно зменшений до 11 пунктів із правками царя. У такому вигляді відомі як Московські статті 1654 р. Розірвані у вересні 1658 р. козацтвом, яке було незадоволене втручанням московського царя у внутрішні справи Гетьманщини.

Булава – символ гетьманської влади в період існування козацько-гетьманської держави.

Бунчук – символ гетьманської влади, разом із булавою належав до гетьманських клейнодів.

Бунчукове товариство – вища категорія знатного військового товариства в гетьманській Україні XVII-XVIII ст., безпосереднє оточення гетьмана, були великими землевласниками.

Виморочне майно – майно, що не було прийнято спадкоємцями у визначений строк, або їх взагалі не було (воно тоді надходило до держави).

Військо Запорозьке – у XVI ст. офіційна назва козацького війська, з середини XVII ст. – Української козацької держави.

Військові товариші – стан української шляхти, належали до генеральної старшини.

Возний – службова особа суду, виконував його рішення.

Генеральна військова канцелярія – складалась із генеральної старшини; здійснювала поточне адміністративне, фінансове та військове управління, судові функції. Була ліквідована в 1764 р.

Генеральна старшина – у II половині XVII-XVIII ст. найвища виборна військова та цивільна адміністрація на Лівобережній Україні; рада при гетьмані, його найближче оточення.

Генеральний бунчужний – виборна, одна з найвищих посад при гетьмані в Україні XVI-XVIII ст., головний обов'язок бунчужного – берегти та захищати в походах гетьманський бунчук.

Генеральний обозний – член генеральної старшини, відав обозом і артилерією.

Генеральний осавул – член генеральної старшини, відав веденням козацьких реєстрів спорядженням, командував окремими частинами війська під час походів.

Генеральний писар – член генеральної старшини, відав Генеральною військовою канцелярією.

Генеральний уряд – постійно діючий орган державної влади, мав виконавчо-розпорядчі та судові функції; його очолював гетьман, до складу

входили генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний обозний, генеральний бунчужний, генеральний осавул, генеральний хорунжий.

Генеральний хорунжий – член генеральної старшини, охороняв прапор козацького війська.

Гетьман – найвища посадова особа; мав обиратись на козацькій раді; володів широкими повноваженнями у сфері законодавства, здійснював вищу судову та військову владу. Посада гетьмана була скасована в 1764 р.

Гетьманські статті – державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний устрій Української держави – Гетьманщини XVII–XVIII ст. та її взаємовідносини з Російською державою.

Гетьманщина – напівофіційна назва значної території України на правому та лівому берегах Дніпра, де з середини XVII ст. по 1764 р. поширювалася влада гетьманського уряду.

«Екстракт малоросійських прав» 1767 р. – кодифікований збірник, який було укладено в 1767 році за дорученням президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева під керівництвом секретаря колегії О. Безбородька. Складався зі вступу, 16 розділів та додатків. Його джерелами були Литовський Статут, магдебурзьке право, правовий звичай, гетьманське законодавство. Містив норми цивільного, кримінального та процесуального права. Не був офіційно визнаний російським урядом.

Займанщина – елемент звичаєвого права. Давала змогу на підставі першого займу володіти чи користуватись землею, як правило, нічийною. Поширювалася на всі верстви населення, але на кріпаків дуже обмежено. Найбільшого розвитку набула в ході Визвольної війни середини XVII ст.

Значкове товариство – стан української шляхти, входило до оточення полковників.

Инстигатор (актор) – особа, яка була скривджена й виступала на суді як позивач.

«Книга Статут та прочіі права малоросійські» 1764 р. – кодифікований збірник, укладений українським правознавцем, практиком В. Кондратьєвим. Основними джерелами були Литовський Статут, гетьманське законодавство, магдебурзьке право, правовий звичай. Укладався для практичних потреб. Містив в основному норми процесуального права.

Книги декретів – записи рішень судових органів щодо цивільних справ.

Кодифікація українського права – уніфікація існуючих різноманітних джерел права, норми яких часто суперечили одна одній. Проводилась у 30–60 роках XVIII ст. Більшість кодифікованих збірок не дістала офіційного визнання з боку російського царату.

Козацька рада – військова рада козаків, яка мала вирішувати найважливіші питання внутрішнього та зовнішнього життя, адміністративно-судові справи, ведення війни та обирати гетьмана й генеральну старшину.

Компути – козацькі списки з відомостями про майновий стан козаків, проходження ними військової служби та ін.

Конституція – основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конституція Пилипа Орлика 1710 р. («Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького») – документ, ухвалений у Бендерах 5 квітня 1710 р. при обранні гетьманом Пилипа Орлика. Конституція складалася з преамбули та 16 параграфів, у яких розглядалися питання кордонів, виборчого права, релігії, статусу Києва та Запорозької Січі, а також фінансові, економічні, військові та інші питання. Вона діяла у Правобережній Україні до 1714 р. Конституція, значно обмежуючи права гетьмана, заклала основи республіканського правління в Україні. Передбачалось, що гетьман мав бути главою виконавчої влади, законодавчі ж функції передавались Генеральній раді, що складалась з одного представника від кожного полку, генеральної старшини та представників Запорозької Січі.

Малоросійська колегія (1722–1727 рр. і 1764–1786 рр.) – провідний орган російської колоніальної політики в Лівобережній Україні у XVIII ст. Вона започаткувала реальний процес ліквідації української державності. Формально колегія мала статус вищої апеляційної інстанції, насправді ж її завданням, особливо другої, було знищити будь-яку автономію України та прояви населення до самостійності.

Малоросійський приказ – орган державного центрального управління в Московії, створений у 1662 р., що мав управляти Гетьманщиною як автономією. Цей орган контролював адміністративно-судові та військові справи, церкву.

Наказний гетьман – в Україні в XVII–XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця на Запорозжі в період Нової Січі (1734–1775 рр.).

Переяславська рада 1654 р. – загальна військова рада, скликана Б. Хмельницьким у м. Переяславі 8 січня 1654 р. Ухвалила перехід Війська Запорозького з підвладними йому землями під високу руку московського царя Олексія Михайловича на умовах протекторату. Ці умови були сформульовані в Березневих статтях 1654 р.

Пернач (шестопер) – вид булави, головний атрибут полковницької влади в XVII–XVIII ст.

Підпомічники – одна з груп реєстрового козацтва, формально утворена в 1735 р. Вони не мали свого господарства, виконували повинності й забезпечували всім необхідним заможних реєстровців під час військових дій.

Підсусідки – незаможна група населення в Україні та Росії XVI–XVIII ст., до якої належали особи, які не мали, як правило, власного господарства та житла, а на певних умовах оселялися в чужих дворах із правом обробітку частини навколишньої землі.

Подвірні ревізії – облік дворів козаків та посполитих для виконання загальнонаціональних повинностей у Гетьманщині.

Полк – адміністративно-територіальна одиниця в Україні в XVI–XVIII ст., під час національно-визвольної війни стали основними військовими та адміністративними одиницями козацької держави.

Полковий уряд – орган управління, складався з полкової ради та полковника. Полкова рада обирала полкову та сотенну старшину.

Полково-сотенний устрій – військовий і одночасно адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини; полягав у поділі території на полки, які, у свою чергу, поділялись на сотні. Уведений під час національно-визвольної війни середини XVII ст., скасований російським царатом у 1781 р.

Посполиті – селяни. Під час національно-визвольної війни прошарок вільних селян значно збільшився через покозачення (перехід до стану козачтва), скасування польського феодалного землеволодіння, перехід до стану міщан. Під час Руїни та особливо наприкінці XVII ст. становище селян значно погіршилось з огляду на посилення податкового тиску та збільшення ренти феодалам. У XVIII ст. російський царат за підтримки українських феодалів поступово закріпачує селян. Цей процес формально було завершено в 1783 р. указом Катерини II про повне скасування права переходу селян.

Права, за якими судиться малоросійський народ (Кодекс 1743 р.) – кодифікований збірник норм права, його джерелами були магдебурзьке право, Литовський Статут, звичаєве право, гетьманські універсали, російське законодавство. Складався з 30 розділів, 531 артикула, 1716 пунктів. Містив норми державного, цивільного, сімейно-шлюбного, кримінального, процесуального права. Не дістав офіційного визнання, оскільки був спрямований на відстоювання автономних прав України.

Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.) – орган, створений російським царатом у 1734 р. для управління Гетьманщиною. Складалося з шести осіб (трьох росіян і трьох українців). Існувало до обрання в 1750 р. гетьманом К. Розумовського.

«Процес короткий наказний», виданий при резиденції гетьманській 1734 р. – пам'ятник права Гетьманщини; складається зі вступу, 13 параграфів і

короткого додатка, характеристики порядку винесення вироків. Містив норми процесуального права, створювався з метою практичного застосування в судах Гетьманщини.

Рада генеральної старшини – дорадчий орган при гетьмані; складався виключно з генеральної старшини.

Рангові землі – землі старшини, що надавались їм у володіння за службу. Їх розмір залежав від посади. У XVIII ст. проходить процес зближення рангових земель і вотчин. Особливо цей процес посилювався після проведення в Україні у 1729–1730 рр. «Генерального слідства по маєтності».

Рангові посполиті – частина залежного населення Гетьманщини та Слобожанщини середини XVII–XVIII ст., призначена для виконання різних повинностей на користь службовців, старшини, окремих сановників із Росії, які брали безпосередню участь в управлінні регіоном (полковники, губернатори, президенти Малоросійської колегії тощо).

Рекрутчина – система комплектування регулярної армії та військово-морського флоту в Російській імперії у XVIII–XIX ст. Запроваджена 1705 року згідно з указом Петра I.

Російська імперія – офіційна назва російської держави, встановлена в 1721 р. у зв'язку з прийняттям Петром I титулу імператора.

Сотенний уряд – орган управління, який складався з сотника та його найближчих помічників.

Стародавні права і вольності – сукупність писаних та неписаних норм права з попередніх періодів.

Страта – смертна кара, існувала проста та кваліфікована. Проста полягала в повішенні, відсіканні голови, кваліфікована – у додатковому посиленні страждань (четвертування, колесування тощо).

«Суд і розправа в правах малоросійських» (1750–1758 рр.) – кодифікований збірник, укладений кандидатом у члени Генерального військового суду Ф. Чуйкевичем; його джерелами були Литовський Статут, магдебурзьке право, гетьманське законодавство, 111 звичаєве право. У

збірнику обґрунтовується ідея створення в Гетьманщині статutowих судів, він містить також норми процесуального права, обґрунтування права української старшини на землю.

Судова реформа 1760–1763 рр. – за умовами реформи Генеральний військовий суд перетворювався на вищу апеляційну інстанцію; до нього тепер входили два генеральні судді та десять депутатів від полків. У 1763 р. були скасовані полкові та сотенні суди, їх замінили земські, міські й підкоморські суди.

Тестамент (духівниця) – заповіт.

Універсали – офіційні акти державної влади. Видавались гетьманами, іноді – полковниками. Існували загальнообов’язкові універсали та спеціальні (стосувались окремих станів населення або конкретних осіб).

Чорні книги – записи рішень судових органів щодо кримінальних справ.

Шарварок – додаткова (крім панщини) феодална повинність в Україні в XV–XVIII ст.: праця на будівництві, ремонтні роботи.

Шлякування – в актових книгах назва процесуально-слідчих дій.

Державно-правове становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій

Австро-Угорська імперія (імперія Габсбургів) – дуалістична монархія, що виникла в 1867 р., складалась із Цислейтанії (Австрії та інших земель) та Транслейтанії (Угорщини й інших земель). Діяли дві конституції: в Австрії – груднева 1867 р., в Угорщині – квітнева 1848 р. Спільними для двох частин імперії був монарх, військо, фінанси та зовнішня політика. В інших питаннях вони були самостійні.

Буржуазія – частина суспільства, що веде підприємницьку діяльність.

Волють – у XIX ст., починаючи з 1861 р., нижча адміністративна одиниця станового селянського самоуправління.

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця Росії в 1775–1917 рр., яка складалася з однієї або декількох губерній чи областей, що перебували під керівництвом генерал-губернатора.

Гмина – громада.

Головна руська рада – політична організація, створена у травні 1848 р., діяльність якої була спрямована на об'єднання західноукраїнських земель у складі Австрії на правах автономії.

Головна українська рада – політична організація, створена в серпні 1914 р. на чолі з К. Левицьким з метою представництва інтересів західноукраїнських земель перед центральною владою. Закликала до боротьби проти Російської імперії, виступала за створення на Наддніпрянщині незалежної Української держави, надання західноукраїнським землям автономії у складі Австро-Угорської імперії. Продовжувачем її діяльності була Загальна українська рада (заснована в травні 1915 р.).

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції культурницького та суспільно-політичного спрямування, що діяли у II пол. XIX – на початку XX ст., не мали усталених програм і не були чіткими організаційними структурами, а лише згуртовували найактивнішу національно свідому інтелігенцію та студентство.

Губернія – адміністративно-територіальна одиниця в Росії XVIII – початку XX ст.

Губернське правління – головна адміністративна установа губернії в Російській імперії кінця XVIII – початку XX ст.

Дворянські збори – орган дворянського станового самоуправління в Російській імперії в 1785–1917 рр.

Депортація – примусове виселення з місця постійного проживання осіб внаслідок адміністративного чи судового рішення.

Державна дума – парламент Російської імперії, заснований після проголошення маніфесту 17.10.1905 р. Згідно із законом «Установа Державної думи» вона створювалась для розробки та прийняття законопроектів, які

згодом передавались імператору для затвердження. Вибори до неї здійснювались за куріями: міською, селянською, землеробською та робітничою. Домінували в Державній думі дворяни, велика буржуазія, землевласники. Усього за період до 06.10.1917 р. існувало чотири Державні думи.

Жупа – адміністративно-територіальна одиниця на Закарпатті, очолювалась жупаном.

Звід законів Російської імперії 1832 р. – збірник чинних актів законодавства, що розміщувались у тематичному порядку. Виходив тричі. Перше видання – 1832 р., друге – 1842 р., третє – 1857 р. У подальшому застарілі томи Зводу замінювались новими, і на початок ХХ ст. Звід складався з 16 томів.

Звід місцевих законів західних губерній 1837 р. – кодифікований збірник українського права ХVІІІ ст. Містив в основному норми цивільного та процесуального права. У зв'язку з імперською політикою російського царату не набув офіційного статусу.

Земський дільничний начальник – посадова особа, що призначалась губернатором і наділялась адміністративно-судовими та наглядовими функціями.

«Зібрання малоросійських прав» 1807 р. – кодифікований збірник українського права попереднього періоду. Містив норми цивільного права. У зв'язку з імперською політикою російського царату не дістав офіційного визнання.

Імперія – велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків.

Інституції – певна форма організації, регулювання суспільного життя, діяльності та поведінки людей.

Комітат – адміністративно-територіальна одиниця на Закарпатті, кілька комітатів утворювали жупу.

Королівство Галичини і Лодомерії (коронний край) – адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорської імперії) з центром у Львові. Виникає наприкінці XVIII ст. Територія охоплювала Івано-Франківську, Львівську, центральну й південну частину Тернопільської, Чернівецьку області України, Перемишльського, Жешівського, Тарнівського, Новосандецького та частини Краківського й Бельського воєводств Польщі. До складу галицької провінції в 1786–1849 рр. входила Буковина, а в 1795–1809 рр. – велика територія між ріками Пилиця та Західний Буг. Адміністративна влада належала губернському управлінню на чолі з губернатором. Вищим представницьким органом був крайовий сейм.

Крайовий сейм – представницький орган місцевої влади; створений у 1861 р. у Галичині та на Буковині. Вважався органом, що мав наглядати за діяльністю органів місцевого самоврядування; у свою чергу, контролювався намісником і крайовим президентом. Очолювали маршалки; вибори проходили за куріями: землевласницькою, сільською, міською та торгово-промисловою. У галицькому сеймі домінували поляки, у буковинському – румуни.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. – акт конституційного характеру, проголошував непорушність деяких демократичних прав підданих. Таку саму мету переслідувало і видання Тимчасових правил (про періодичні видання, про товариства і спілки, про збори) у 1905–1906 рр.

Мирові суди – вид суду в Російській імперії, який було створено в результаті проведення судової реформи 1864 р. Розглядав дрібні кримінальні справи щодо злочинів, за вчинення яких передбачалось тюремне ув'язнення до одного року, та цивільні 127 справ з ціною позову до 500 руб. На мирові суди покладался основний обов'язок примирити сторони. Остаточно були ліквідовані в січні 1918 р.

Міські обивателі – мешканці міст, які поділялись на кілька станів: почесні громадяни, купецтво, ремісники, робітники та ін.

Основні закони Російської імперії – закони, що були затверджені імператором Миколою II 23.04.1906 р. і являли собою прообраз конституції. Видання законів стало результатом революційної активізації певної частини населення імперії, зростання опозиційних настроїв. Основні закони містили деякі прогресивні принципи: гарантування прав підданих, «розподіл влади» тощо. Основні закони сприяли певному обмеженню самодержавства.

Патент – форма законодавчого акта в Австрії за часів Марії-Терезії та Йосифа II.

Повне зібрання законів Російської імперії 1830 р. – інкорпорований збірник законодавчих актів Московської держави та Російської імперії, розміщених у хронологічному порядку. Виходило тричі: у 1830 р. (вміщувало близько 50 тис. документів за період від 1649 р. до 1825 р.); у 1830–1884 рр. (вміщувало близько 60 тис. документів за період від 1825 р. до 1881 р.); у 1884–1916 рр. (вміщувало близько 40 тис. документів за період від 1881 р. до 1913 р.).

Політична реакція – форма придушення самодержавством революційної активності мас, усунення наслідків буржуазно-демократичної революції 1905–1906 рр. Проявилась у вигляді видання реакційного виборчого закону від 03.06.1907 р., створення воєнно-польових судів, намагання зробити жорсткішим кримінальне та адміністративне законодавство.

Селянська реформа 1861 р. – реформа, спрямована на скасування кріпацтва, розвиток капіталістичних відносин. Правовою базою були Маніфест про скасування кріпосного права, Положення про поземельний устрій та деякі інші акти (17 актів). Внаслідок її проведення селяни отримали особисті та майнові права, а також права у сфері судочинства, розвиток капіталістичних відносин відбувався більш швидкими темпами. Реформа носила і негативний характер: селянські дореформені ділянки зменшились, селяни в ролі тимчасовозобов'язаних мали викупувати свої наділи, повинні були

погашати борги державі (за викупну операцію). В Україні проведення реформи виявило свої особливості для трьох місцевостей: південних губерній, Лівобережної та Правобережної України, що визначалось характером землекористування. Були також встановлені правила виходу з кріпацької залежності для окремих категорій селян: двірських, удільних, фабричних, державних, дрібнопомісних.

Сільські обивателі – селяни після реформи 1861 р.

Справник – урядовець, який очолював адміністративну владу в повіті, був відповідальним перед губернатором.

Столипінська аграрна реформа – аграрна реформа, ініціатором якої був голова Ради міністрів П. А. Столипін, що проводилась у 1906–1911 рр. Мала на меті як створення соціальної основи самодержавства в сільських місцевостях, так і розвиток капіталістичних відносин. Селянам дозволялось виходити з громади, переселятись на хутори («на отруби»), колонізувати незаселені території в Сибіру. Наслідком реформи було збільшення кількості заможних селян. Разом із тим реформа мала суперечливий і незавершений характер.

Судова контрреформа 80-х років – заходи, спрямовані на усунення наслідків проведення демократичної судової реформи. Внаслідок її проведення були скасовані важливі демократичні принципи судочинства, замість мирових судів створювалась нова система судових органів (земський дільничний начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду).

Судова реформа 1864 р. – буржуазно-демократична реформа, яка мала на меті відділити суд від адміністрації, запровадити в діяльність судів демократичні принципи судочинства (незалежність, безстановість, змагальність тощо). Основні засади реформи втілені у Статуті кримінального судочинства 1864 р., Статуті про покарання, що накладаються мировими судьями 1864 р. та Статуті цивільного судочинства 1864 р. Основою реформи стало створення інституту мирових судів, вищою інстанцією яких був з'їзд мирових суддів. Судді обирались особами, які мали відповідний віковий,

освітній та майновий ценз. Мірові суди розглядали деякі цивільні та дрібні кримінальні справи.

«Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. – кодифікований збірник норм кримінального права, який поділявся на Загальну та Особливу частини. У другій половині XIX ст. було видано кілька нових редакцій Уложення, зокрема, у 1857 р., 1866 р., 1885 р. Воно було замінено в 1903 р. на «Уголовное уложение» («Кримінальне уложення»).

Держава та право України в період 1917–1921 рр. (період національно-визвольних змагань і відродження української державності)

Акт Злуки УНР та ЗУНР – об'єднання українських земель у єдину державу, проголошене 22.01.1919 р. ЗУНР було перейменовано на ЗОУНР, яка зберегла повну територіальну автономію, законодавчі й виконавчі органи влади, збройні сили, законодавство. Остаточню статус ЗУНР мав вирішити спільний законодавчий орган. Акт Злуки не був реалізований через поразку революції та суперечності між лідерами УНР і ЗОУНР.

Варшавський договір 1920 р. – договір Директорії УНР та Речі Посполитої про взаємне визнання та спільні антибільшовицькі дії, оформлений політичною та військовою конвенціями 22 і 24 квітня. Передбачав визнання Польщею Директорії, спільні дії проти більшовиків, Директорія погоджувалась на перехід до Польщі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, частини Волині.

Влада виконавча – одна з трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню і зовнішню діяльність держави.

Влада законодавча – одна з трьох гілок державної влади, сутність якої полягає в здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої).

I Всеукраїнський військовий з'їзд (05–08.05.1917 р.) – на ньому були прийняті важливі рішення: 1. Центральна Рада – єдиний компетентний орган влади в Україні. 2. Тимчасовий уряд і Петроградська рада мають прийняти акт про національно-територіальну автономію України. 3. Українізація армії триватиме. Для здійснення українізації армії був обраний генеральний військовий комітет, який повинен, погоджуючи свої дії з російським генеральним штабом, створити окремі українські частини, українські команди на деяких кораблях Балтійського флоту, українізувати весь Чорноморський флот.

II Всеукраїнський військовий з'їзд (05–10.06.1917 р.) – на ньому були прийняті важливі рішення: 1. Закликати Центральну Раду негайно розпочати створення автономного устрою України. 2. Запропонувати погодити питання автономії України з національними меншинами. 3. Ухвалити Перший Універсал Центральної Ради. 4. Створити вищу українську військову установу – Генеральний комітет; схвалити та запропонувати продовжити українізацію армії. 5. Обрати Раду військових депутатів. 6. Постановити, щоб Рада військових депутатів увійшла до складу Центральної Ради.

I Всеукраїнський селянський з'їзд (28.05.–02.06.1917 р.) – на ньому були прийняті важливі рішення: 1. Підтримати політику Центральної Ради, спрямовану на досягнення автономії України. 2. Засудити Тимчасовий уряд за відмову надати автономію Україні. 3. Обрати Раду селянських депутатів та її виконавчий орган – Центральний комітет селянської спілки. 4. Прийняти рішення про входження до Центральної Ради Ради селянських депутатів і Центрального комітету.

Генеральний Секретаріат – вищий орган управління, своєрідний уряд; заснований 15.06.1917 р., правовий статус визначався «Статутом Генерального Секретаріату» від 16.07.1917 р., згідно з яким Генеральний Секретаріат мав

право призначати посадовців, приймати нормативно-правові акти урядового характеру тощо. До складу входили: писар, секретар фінансів, секретар міжнаціональних справ, секретар освіти, секретар судових справ, секретар земельних справ, секретар продовольчих справ. Після проголошення IV Універсалу перетворюється на Раду Народних Міністрів.

Генеральний Суд – вищий судовий і наглядовий орган в УНР; створений у грудні 1917 р.; складався з трьох департаментів – цивільного, адміністративного та кримінального. Ця назва була збережена і законом Української держави від 02.06.1918 р. (Генеральний Суд отримував усі повноваження російського Сенату). 08.07.1918 р. новим Законом «Про Державний Сенат» було запроваджено нову вищу судову інстанцію – Державний Сенат, діяльність якого мала регулюватись відповідними російськими нормативно-правовими актами.

Гетьман – вища посадова особа в Українській державі. Він володів законодавчою владою, вищою виконавчою, вів зносини з іноземними державами, був верховним командувачем. Гетьман призначав голову Ради Міністрів – Отамана-міністра та затверджував її склад.

Грамота до всього українського народу – письмове звернення до українського народу П. Скоропадського від 29.04.1918 р., у якому він обіцяв відновити нормальне життя, скасував соціальну та економічну політику Центральної Ради.

Державний секретаріат – уряд у ЗУНР, вперше було сформовано 09.11.1918 р. на чолі з К. Левицьким; до складу уряду входило 14 секретарств.

Директорія – тимчасовий верховний орган державної влади; створений 14.11.1918 р. як керівний орган у боротьбі з режимом гетьмана П. Скоропадського. 26.12.1918 р. Директорія проголосила Декларацію, у якій конкретизувала свої програмні завдання (соціалістичний напрям у соціально-економічній та державно-правовій сферах). Правовий статус Директорії було визначено законом Трудового Конгресу від 28.01.1919 р. «Про форму влади в Україні» (Директорія визначалась як тимчасова верховна влада, вона мала

право приймати закони, затверджувати склад уряду тощо). Політичні розбіжності між партіями призвели до виходу з Директорії всіх її членів, тому з кінця 1919 р. одноосібним главою держави (голова Директорії УНР) став С. Петлюра. У листопаді 1920 р. Директорія втратила контроль над територією України.

Закони про тимчасовий державний устрій України 29.04.1918 р. – своєрідна «Конституція» Української держави, у якій викладалась організація державної влади в країні, основи соціально-економічної політики. Передбачали встановлення сильної влади гетьмана, відсутність парламенту; проголошували деякі основні права та обов'язки громадян; визнавали недоторканність приватної власності тощо.

Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) – українська держава, утворена на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської імперії. Початком процесу утворення національної державності на західноукраїнських землях вважається 19.10.1918 р. (видання Маніфесту Українською Національною Радою), офіційно назву держави було визначено 09.11.1918 р. Територіально охоплювала Східну Галичину, Північну Буковину та деякі райони Закарпаття (Паризька мирна конференція в 1919 р. вирішила передати Північну Буковину Румунії, а Закарпаття – Чехословаччині). Після невдалої війни з Польщею та підписання С. Петлюрою Варшавського договору 1920 р. уряд ЗУНР від'їжджає до Відня. Остаточна доля ЗУНР була вирішена в 1923 р., коли Рада послів Антанти передала Східну Галичину Польщі.

Конституційні проекти Директорії УНР (листопад 1920 р.) – затвержені головою Директорії 12.11.1920 р. закони «Про тимчасове верховне управління і порядок законодавства в УНР», «Про Державну Народну Раду УНР». Ними передбачалось створення президентсько-парламентської республіки. Законодавчим органом проголошувалась Державна Народна Рада, закони якої мали затверджуватись Директорією. Рада Народних Міністрів вважалась урядом, голову і склад якої затверджувала Директорія. Уряд мав право видавати акти, які після затвердження

Директорією ставали законами. Уряд був у подвійному підпорядкуванні Директорії та Державної Народної Ради, яка могла висловити недовіру уряду.

Конституція УНР – основний закон УНР, ухвалений Центральною Радою 29.04.1918 р. Складалась із семи розділів і визначала основні засади організації влади в УНР, права людини, організацію місцевого самоврядування, основи міжнародних відносин та ін. Згідно з Конституцією УНР мала стати на шлях розвитку парламентської республіки.

Маніфест Української Національної Ради 19.10.1918 р. – документ-звернення до українського населення, у якому було проголошено, що на території Східної Галичини, Північної Буковини та тих повітів Закарпаття, де компактно проживало українське населення, утворюється Українська держава; Українська Національна Рада найближчим часом має розробити конституцію; пропонувалось національним меншинам обрати своїх представників до Української Національної Ради.

Найвищий Суд – вища судова інстанція в УНР періоду Директорії; створений законом від 02.01.1919 р.

Поділ влади – принцип розмежування функцій у єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади.

Політична партія – організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

Рада Міністрів – уряд в Українській державі. Його головою був Отаман-міністр (у подальшому – Голова), призначуваний гетьманом, склад Ради Міністрів затверджувався гетьманом за поданням Отамана. Основним завданням Ради Міністрів була організація здійснення управління в державі.

Рада Народних Міністрів – уряд в УНР періоду Директорії; його склад мав затверджуватись Директорією.

Ризький договір 18.03.1921 р. – мирний договір між Польщею, Радянською Росією та УСРР, за яким територію України поділили між цими двома державами. Варшавський договір 1920 р. було анульовано, Польща

визнавала Радянську Україну, до неї відходила майже вся Правобережна Україна: Холмщина, Західна Волинь, Західне Полісся та Підляшшя. Східна Волинь відійшла до УСРР. Згідно з договором діяльність Директорії, уряду УНР та інших антибільшовицьких організацій на території Польщі мала бути припинена.

Соборна Україна – ідея об'єднання в одне державне утворення всіх етнічно-історичних українських земель.

Суверенітет – незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Тимчасова інструкція для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні (серпень 1917 р.) – цей документ встановлював, що: 1. Влада Генерального секретаріату поширюється на п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частину Чернігівської. 2. Генеральний секретаріат повинен бути підзвітним не Центральній Раді, а Тимчасовому уряду. Зі сфери компетенції Генерального секретаріату виключалися військові, продовольчі справи, пошта, телеграф, суд. В екстрених випадках ТУ мав право безпосередньо керувати органами місцевої влади (тобто без Генерального секретаріату). Генеральний секретаріат зменшувався кількісно (до семи секретарів), чотири з них мали бути представниками національних меншин. 3. Центральна Рада позбавлялася законодавчих прав.

Тимчасовий основний закон 13.11.1918 р. – прийнятий Українською Національною Радою акт, своєрідна Конституція ЗУНР. У ньому проголошувались деякі права та свободи громадян, передбачалось створення в майбутньому парламенту – Сейму (до того законодавчі повноваження мали належати Українській Національній Раді), виконавча влада – Державному секретаріату. ЗУНР мала стати парламентською республікою.

Центральна Рада – загальноукраїнський політичний центр, створений за ініціативою Товариства українських поступовців, що поступово перетворився на парламент із певними особливостями (тимчасовість, формування через делегування представників від громадських організацій тощо). Датою заснування Центральної Ради вважається 03–04.03.1917 р. До її

складу ввійшли в основному партії соціал-демократичного спрямування, представники наукових, культурно-освітніх, військових організацій тощо. Центральна Рада виступала за соціал-демократичний розвиток України у складі оновленої федеративної Росії на правах автономії. Утворила у своєму складі Малу Раду – комітет, який мав оперативно вирішувати важливі питання; обрала Генеральний Секретаріат – вищий орган управління в Україні. Центральна Рада за період свого існування проголосила чотири Універсали, видала кілька актів, якими мали регулюватись відносини власності, відносини в галузі державного будівництва, міжнаціональні відносини тощо. Припинила своє існування 29.04.1918 р. внаслідок приходу до влади гетьмана П. Скоропадського.

Українська держава – офіційна назва Наддніпрянської України за правління гетьмана П. Скоропадського. Виникла внаслідок державного перевороту 29.04.1918 р. Верховна влада в Українській державі належала гетьману, виконавчу владу здійснювала Рада Міністрів. Режим гетьмана П. Скоропадського не здобув широкої підтримки населення. 14.12.1918 р. він зрікся влади та залишив Україну.

Українська Народна Республіка (УНР) – українська національна держава, проголошена 07.11.1917 р. III Універсалом Центральної Ради. 09.01.1918 р. IV Універсалом Центральна Рада проголосила незалежність УНР. Повалена переворотом гетьмана П. Скоропадського 29.04.1918 р. Відновлена в грудні 1918 р. Директорією. Остаточо ліквідована після поразки національно-визвольних змагань.

Українська Національна Рада – орган, що мав представляти в Австро-Угорській імперії інтереси українського населення; створений 18.10.1918 р. і очолений Є. Петрушевичем. Фактично Українська Національна Рада стала тимчасовим верховним органом управління в ЗУНР із правом видання законів і формування уряду – Державного секретаріату. Ведення військових дій зумовило централізацію влади в руках окремих органів Української Національної Ради: на початку січня була створена Президія та Виділ

Української Національної Ради, який мав право призначати уряд, затверджувати закони тощо.

Універсали Центральної Ради – своєрідні правові документи у формі звернення до населення України. I Універсалом (10.06.1917 р.) проголошувалась суверенність українського народу, національно-територіальна автономія у складі Росії; запровадження податку на потреби України, відмова передавати податки до Росії; II Універсалом (03.07.1917 р.) оголошувалась відмова від автономного статусу України до вирішення питання по суті Всеросійськими установчими зборами, Центральна Рада та Генеральний Секретаріат мали бути крайовими органами влади; III Універсалом (07.11.1917 р.) проголошувалась Українська Народна Республіка, але у федеративних зв'язках із Російською республікою, деякі права та свободи громадян, скасування приватної власності на землю, смертної кари, надання національним меншинам права на національно-персональну автономію; IV Універсалом (09.01.1918 р.) проголошувалося, що УНР стає самостійною державою.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, поряд із загально федеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Радянська державність і право

Агресія – застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації).

Акт відновлення Української держави (30.06.1941 р.) – документ, у якому проголошувалось відновлення Української держави. Здійснено у м. Львові Національним зібранням, що складалося з представників національного руху.

Верховна Рада депутатів трудящих – законодавчий орган УРСР, обирався строком на чотири роки, який мав право утворювати уряд.

Відродження – процес відновлення різних сфер (економічної, національної, духовної, культурної, мовної, релігійної та ін.) буття певного народу після їх занепаду.

Військові трибунали – органи судової влади, що з’явилися в роки радянсько-німецької війни та розглядали справи про злочини військових і військовозобов’язаних.

Всеукраїнська надзвичайна комісія – репресивно-каральний орган більшовицького режиму в Україні; створений у грудні 1917 р.; його діяльність в основному спрямовувалась на знищення політичних та ідеологічних противників більшовизму.

Всеукраїнські з’їзди Рад – верховний представницький орган влади в Радянській Україні; мав законодавчі повноваження.

Входження Закарпаття до складу УРСР – 26 листопада 1944 р. відбувся I з’їзд Народних комітетів Закарпатської України, який ухвалив Маніфест, яким проголошувалось об’єднання Закарпатської України з УРСР. На підставі цього 29 червня 1945 р. було укладено договір між СРСР і Чехословаччиною про приєднання Закарпатської України до УРСР. У складі УРСР Закарпатську область створено 22.01.1946 р.

Входження Криму до складу УРСР – Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи територіальну близькість, спільність економіки й тісні господарські зв’язки, затвердила 19.02.1954 р. подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області до складу УРСР.

Декларація про утворення СРСР (30.12.1922 р.) – нею визначалися причини утворення СРСР: доцільність об’єднання зусиль радянських республік у вирішенні проблем відновлення народного господарства; забезпечення міжнародної безпеки, подальшої соціалістичної перебудови суспільства.

Державне політичне керування УСРР – особливий орган, створений при РНК УСРР у 20-х роках для боротьби з бандитизмом, шпигунством; разом із тим на практиці займався політичними репресіями.

Десталінізація – процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. Сталіна; політико-правовий процес, спрямований на позбавлення країни та народів СРСР від культу особи Й. Сталіна. Полягав у частковому і подекуди непослідовному викритті злочинів тоталітарного режиму, проголошенні курсу на демократизацію, відновлення законності. Було започатковано в червні 1953 р., засудження ж культу особи Й. Сталіна відбулось під час таємної доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС у лютому 1956 р. Разом із тим ініціатори цього процесу пояснювали виникнення культу особи Й. Сталіна як наслідок виключно його характеру; абсолютно не ставили під сумнів необхідність розвитку в СРСР державного соціалізму, командно-адміністративної системи, планової економіки тощо.

Дисиденти – у переносному значенні всі інакомислячі. У СРСР – рух радянської інтелігенції за здійснення прав людини, позиція «пасивного опору» режиму.

Договір про утворення СРСР (30.12.1922 р.) – документ, яким об'єднано в єдину державу СРСР чотири республіки: РСФФР, Білоруську СРР, ЗСФФР та Українську СРР. Ним визначено: 1. Конституційні основи СРСР як єдиної радянської соціалістичної держави, що складається з рівноправних союзних республік, які мають право вільного виходу з СРСР. 2. Органи верховної державної влади та керування (З'їзд Рад СРСР, РНК СРСР, ЦВК СРСР), їхні повноваження. 3. Склад РНК СРСР і РНК союзних республік. 4. Порядок взаємодії органів влади СРСР і союзних республік. 5. Порядок обрання та норми представництва делегатів з'їздів СРСР, порядок скликання з'їздів і сесій ЦВК СРСР.

Друга кодифікація радянського законодавства – систематизація нормативних актів, проведена в 60–80-х роках. Основним її завданням було приведення правової системи відповідно до рівня розвитку суспільства.

Вважалося, що соціалізм у СРСР переміг повністю й остаточно, а держава диктатури пролетаріату переросла на загальнонародну державу та поступово наближається до комуністичного самоврядування. В УРСР були прийняті Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Земельний, Водний, Житловий, Виправно-трудоий кодекси, Кодекс про шлюб та сім'ю, Кодекс законів про працю, Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення. Багато в чому вони дублювали галузеві Основи законодавства СРСР та союзних республік.

Звід законів УРСР – офіційне видання Президії Верховної Ради УРСР; є наслідком систематизації законодавства. Видання Зводу переслідувало мету вдосконалення законодавства; створення збільшених актів; створення актів, що мали заповнювати прогалини в законодавстві, тощо.

Каральні органи Радянської України періоду тоталітаризму – органи суду, прокуратури та ДПУ – НКВС, МВС – МДБ, які наприкінці 20-х – на початку 50-х років здійснювали тотальне та перманентне насилля над громадянами УСРР – УРСР. Формами діяльності цих органів були: масові порушення законності, прав та свобод людини, організація переслідувань ні в чому не повинних людей, фабрикація справ тощо. Крім того, створювались позасудові органи («Особлива нарада», «трійки» тощо), які в адміністративному порядку могли розглядати кримінальні справи. Подібна діяльність каральних органів мала на меті залякати населення, фізично розправитись із тими, хто, на думку представників більшовицької влади, міг загрожувати їхньому існуванню. У результаті репресій була знищена частина фахівців в усіх сферах суспільного виробництва, селян, робітників, представників інтелігенції, військових тощо.

Карпатська Україна – офіційна назва автономної Української республіки у складі Чехословаччини в 1938–1939 рр. і Української незалежної держави на Закарпатті в березні 1939 р. (15.03.1939 р. Сейм проголосив незалежність). За державним устроєм – президентська республіка, державна мова – українська. 18.03.1939 р. була окупована угорськими військами.

Кодифікація загальносоюзного законодавства – проведення в СРСР кодифікаційних робіт, що полягали у виданні Основ законодавства, при цьому прийняття Цивільного, Кримінального та Процесуального кодексів відносилось до відання союзних республік (вони мали прийматись на розвиток Основ законодавства). Були прийняті Основи кримінального законодавства СРСР та союзних республік, Основи кримінального судочинства СРСР та союзних республік, Основи про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік (1958 р.), Основи цивільного законодавства СРСР та союзних республік (1961 р.) та інші.

Командно-адміністративна система – система управління, що склалась у СРСР та існувала в 60-х–80-х роках ХХ ст. Основними рисами цієї системи були: централізація влади, бюрократизація управління, керування народним господарством «ручними» методами, відсутність професіоналізму. У СРСР ця система поєднувалась із пануванням єдиної комуністичної ідеології, придушенням інакомислення, домінуванням партійних органів над державними, низьким рівнем соціально-політичної активності мас, зростанням корупції та хабарництва.

Комнезами (комітети незаможних селян) та комбіди (комітети бідноти) – створювались у 1918–1920 рр. з метою забезпечення проведення політики «воєнного комунізму»; комбіди створювались замість місцевих Рад, комнезами – поряд із місцевими органами влади.

Конституція УСРР 1919 р. – перша конституція Радянської України; була прийнята в березні 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом Рад; визначала УСРР як організацію диктатури пролетаріату та найбільшого селянства, проголошувала скасування приватної власності на землю, свободу слова, зібрань і союзів лише для трудящих. Влада трудящих мала здійснюватись Радами робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; найвищими органами проголошувались Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК та РНК. До Конституції як окремий розділ включалась Декларація прав і обов'язків

трудящого й експлуатованого народу. Згодом до Конституції були внесені значні зміни, особливо після утворення СРСР.

Конституція УСРР 1929 р. – була прийнята в травні 1929 р. на XI Всеукраїнському з'їзді Рад, складалась із п'яти розділів; закріплювала принципи верховенства загальносоюзних органів та загальносоюзного законодавства, проголошувала права і свободи трудящих, визначала вищі (Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, ВУЦВК, Президія ВУЦВК) та місцеві органи державної влади й управління (місцеві Ради, окружні та районні з'їзди Рад і їхні виконкоми).

Конституція УРСР 1937 р. – була затверджена в січні 1937 р. на XIV Надзвичайному з'їзді Рад УРСР; складалась із 13 розділів і 146 статей. Визначалась УРСР як соціалістична держава робітників і селян; вищими органами державної влади визначались Верховна Рада депутатів трудящих (законодавчий орган), РНК УРСР (уряд), а місцевими – обласні, окружні, районні, міські, сільські Ради депутатів трудящих та їхні виконкоми, при цьому керівною установою для всіх державних органів проголошувалась комуністична партія. Конституція проголосила основні права та обов'язки громадян. На відміну від попередніх конституцій у Конституції 1937 р. було закріплено організацію та діяльність судових органів і прокуратури, також було змінено виборчу систему (розширення кола виборців, урівнення у правах робітників і селян, таємність голосування). Діяла до 1978 р.

Конституція УРСР 1978 р. – прийнята 20 квітня 1978 р. на VII сесії Верховної Ради УРСР; її було розроблено відповідно до Конституції СРСР 1977 р.; більшість положень Конституції УРСР 1978 р., як і союзної Конституції, багато в чому мали декларативний характер. Конституція УРСР закріплювала державний і суспільний устрій УРСР, визначала її судову та правоохоронну системи, права й обов'язки громадян. За Конституцією, найвищим органом влади УРСР була Верховна Рада УРСР; найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади – Рада Міністрів УРСР (уряд); місцевими органами влади визначались сільські, селищні, районні в

містах, міські, районні та обласні Ради народних депутатів та їхні виконкоми. Судову систему за Конституцією становили Верховний Суд УРСР, обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди, які мали утворюватись на принципі виборності суддів та народних засідателів.

Надзвичайне трудове законодавство – зміни радянського законодавства з початком радянсько-німецької війни, що запроваджували надзвичайні норми права, обумовлені потребами країни в стані війни.

Надзвичайні органи влади СРСР та УРСР – органи влади з надзвичайними повноваженнями, які були створені на початку війни СРСР із Німеччиною з метою перебудувати країну на воєнний лад. До центральних надзвичайних органів належав ДКО – Державний комітет оборони, утворений 30.06.1941 р., який зосередив у своїх руках усю владу в державі. З метою вирішення окремих питань ДКО створював постійні комітети та ради, його органами на місцях були уповноважені й міські комітети оборони. Першим місцевим надзвичайним органом УРСР став створений у червні 1941 р. штаб оборони Києва. Міські комітети оборони створювались і в деяких інших містах України. Іншим органом була Ставка Головного командування Збройних сил СРСР, утворена 23.06.1941 р., яка займалась стратегічним керівництвом армії.

Народний Секретаріат – перший радянський уряд в Україні, створювався Центральним виконавчим комітетом; вважався вищим виконавчим і розпорядчим органом Радянської України, йому надавались законодавчі повноваження; складався з народних секретаріатств. З 29.01.1919 р. його перейменовано на Раду Народних Комісарів УСРР. З 1924 р. вважався виконавчим і розпорядчим органом ВУЦВК.

Націоналізм – політика та ідеологія у визвольному русі та державному будівництві, що проголошує головним пріоритетом етнокультурне збереження та всебічний розвиток нації.

Національне питання – сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Нація – політично та державно організований народ.

Нова економічна політика (НЕП) (введена в 1921 р.) – її суть полягала в таких заходах: 1. Скасовувалася політика «воєнного комунізму» в економіці, зберігалися основні соціалістичні принципи: державна власність і контроль над великою промисловістю, транспортом, фінансово-банківською системою. 2. Замість продрозкладки вводився натуральний податок. 3. Селяни одержували право продавати сільськогосподарську продукцію, відроджувалися товарно-грошові відносини, підприємницька діяльність. 4. Частина підприємств поверталася колишнім власникам та передавалася в оренду. 5. Припинилося насильницьке об'єднання селян у колгоспи, радгоспи, комуни. 6. Створювалися умови для розвитку кооперації. 7. Скасовувалася заборона на оренду землі та використання найманих сільгоспробітників.

Номенклатура – суспільна (соціальна) група населення в СРСР, до якої належали службові особи адміністративного та управлінського апарату (переважно, партійні й радянські керівники). Почала формуватись у другій половині 50-х – на початку 60-х років за принципом ієрархії. Мала, порівняно з робітниками, селянами й інтелігенцією, ряд переваг і пільг, пов'язаних із використанням політичної влади, доступом до керівних важелів в економіці тощо.

Організація українських націоналістів (ОУН) – українська політична організація, що ставила собі за мету встановлення незалежної Української держави. Заснована в 1929 р. у Відні. До 1939 р. основна діяльність ОУН була спрямована проти Польщі. У 1940 р. розкололась на прибічників С. Бандери (ОУН (Б)) та А. Мельника (ОУН (М)). 30 червня 1941 р. за активної підтримки ОУН (Б) Національним зібранням у Львові було проголошено Акт відновлення Української держави. З кінця 1941 р. ОУН (Б) вела боротьбу на два фронти – проти СРСР та Німеччини. Після проголошення незалежності 24.08.1991 р.

обидві фракції діють в Україні, зокрема, ОУН (Б) заснували Конгрес українських націоналістів.

Остарбайтери – офіційна назва, вживана у фашистському Третньому Рейху щодо робітників, вивезених зі східних окупованих територій.

Перебудова – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, що реалізовувався в СРСР протягом 1985–1991 рр.; процес змін у політичній та соціально-економічній сферах. Вона планувалась її ініціаторами (М. С. Горбачовим та його командою) як контрольований захід деяких «косметичних» змін у вказаних сферах без будь-яких кардинальних змін поглядів на сутність соціалізму та взаємовідносин між Союзом і республіками (організаційна перебудова державних структур, перехід на нові форми їхньої діяльності, реформа державного апарату, підвищення ефективності виробництва, покращення планування, запровадження госпрозрахунку, впровадження кооперації, прискорення науково-технічного прогресу, звернення більшої уваги до проблем соціальної сфери, гласність, реабілітація жертв сталінізму та засудження сталінського режиму тощо). Перебудова мала як позитивні (демократизація, посилення в республіках національного руху, зміни в законодавстві), так і негативні наслідки (погіршення економічної ситуації). Процес перебудови закінчився фактично з розпадом СРСР.

Перша кодифікація радянського законодавства – це загальна назва кодифікаційних робіт, що здійснювались в УСРР у 20-х роках. Перші підготовчі заходи щодо збору й узагальнення законодавчого матеріалу для майбутньої широкої кодифікації були започатковані в Україні ще з березня 1921 р. Але активні кодифікаційні роботи почалися лише наприкінці 1921 р. У 1922–1929 рр. були прийняті такі кодекси: 1922 р. – цивільний, земельний, кримінальний, кримінально-процесуальний, про працю, про народну освіту; 1923 р. – закон про ліси; 1924 р. – цивільно-процесуальний, тимчасові будівельні правила; 1925 р. – ветеринарний, виправно-трудоий; 1926 р. – про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану; 1927 р. – адміністративний, кримінальний, кримінально-процесуальний; 1928 р. – статут цивільного

будівництва, гірничий; 1929 р. – цивільно-процесуальний. Логічним завершенням кодифікаційних робіт стало видання в 1929–1930 рр. Систематичного зібрання чинних законів УСРР (у семи томах).

Продовольча політика більшовиків у період «воєнного комунізму» – вона визначала, що: 1. Держава зосереджує у своїх руках усе зерно, яке було вироблене в сільських господарствах понад споживчу норму. Норму визначав Раднарком. 2. Зерно, вироблене понад споживчу норму, відповідно до Декрету Раднаркому «Про продовольчу розверстку», підлягало вилученню. 3. Вилучення зерна в селян мали здійснювати комбідри та спеціальні збройні робітничі загони – продзагони, які застосовували насильницькі заходи до селян, які відмовлялися здавати зерно. 4. Вилучене зерно йшло на забезпечення хлібом армії, міст, селянської бідноти. 5. Селянам суворо заборонялося продавати зерно.

Рада Народних Комісарів УСРР – уряд УСРР, що мав виконавчо-розпорядчі функції з правом видання постанов і розпоряджень; очолювався головою РНК УСРР; до складу уряду входили голова державної планової комісії УСРР, уповноважений комітету заготівель СРСР, уповноважені наркоматів СРСР, наркоми УСРР.

Референдум – спосіб прийняття законів та інших рішень із найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Тоталітаризм – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, із відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення.

«Трійки» – каральні позасудові органи, до складу яких входили начальник управління ДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи могли брати до свого провадження будь-яку кримінальну справу, яка розглядалася без свідків, без участі захисту, без ознайомлення з

нею звинуваченого і навіть без нього. Вироки «трійки» оскарженню не підлягали.

Українізація – політика більшовиків, спрямована на розвиток української культури та мови. Була започаткована у квітні 1923 р. рішенням XII з'їзду РКП(б); передбачала українізацію державного апарату, поглиблене вивчення української мови, перехід діловодства на українську мову, збільшення друку книг українською мовою тощо. Наприкінці 20-х років політика українізації була припинена більшовиками, українська інтелігенція піддана масовим репресіям.

УПА – Українська повстанська армія була сформована з ініціативи ОУН (Б) у жовтні 1942 р. Армія брала активну участь у боротьбі з німецько-фашистськими військами, згодом – із військами НКВС та держбезпеки Радянського Союзу. Формами боротьби були: партизанський рух, рейдування, терор проти представників окупаційної та радянської влади. З ініціативи УПА в червні 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), що проголосила себе тимчасовим парламентом. Військова боротьба УПА продовжувалась до початку 50-х років і через об'єктивні обставини закінчилась поразкою. Залишки її загонів перейшли через західні кордони УРСР в Австрію та Західну Німеччину.

УСРР – УРСР – Українська радянська держава. Українська радянська республіка була проголошена в грудні 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові. Існувала до 1991 р. Історія української радянської державності поділяється на кілька етапів. На першому (1917–1922 рр.) відбувається процес становлення радянської державної влади в Україні, законодавчо оформлюються повноваження державних органів. У 1922–1929 рр. проходить «українізація», запровадження НЕПу, створюються перші кодифікаційні акти УСРР. У 30-х роках в Україні запроваджується тоталітарна система більшовицького панування, яка існувала до середини 50-х років. До початку 60-х років вона поступово демонтується, проходить процес «десталінізації». З початку 60-х років і до 1985 р. відбуваються зворотні процеси, остаточно

затверджується командно-адміністративна система управління, придушуються будь-які спроби інакомислення. З 1985 р. оголошується курс на «перебудову», наслідком проведення якого стає «суверенізація» колишніх радянських республік і розпад СРСР.

Фашизм – крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, в основі якої – синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості.

Центральний виконавчий комітет (ЦВК) – виконавчий та розпорядчий орган з'їздів Рад, який ними і формувався; мав право видавати нормативно-правові акти; складався з відділів. У подальшому його було перейменовано на Всеукраїнський ЦВК (ВУЦВК). ВУЦВК працював сесійно між з'їздами Рад, у його складі створювалась Президія ВУЦВК, що виконувала функції ВУЦВК у міжсесійний період (з 1924 р. їй було надано статус вищого законодавчого органу).

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої.

Держава та право сучасної України

Автономна Республіка Крим – автономна республіка у складі України, яка є невід'ємною складовою частиною України та в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання. Автономія Криму була проголошена 03.04.1992 р.

Акт проголошення незалежності України 1991 р. – політичний документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24.08.1991 р. після невдалої спроби державного перевороту в Москві (путч ДКНС). Актом проголошено незалежність України та створення самостійної держави – Україна. Він був схвалений на Всеукраїнському референдумі 01.12.1991 р. 90,32 % громадян.

АТО – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на Сході України. Операція тривала з 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р.

Безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом – статус, що дозволяє громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу, починаючи з 11 червня 2017 року.

Глава держави – найвища посадова особа або колегіальний орган, який є носієм влади та верховним представником держави.

Глава уряду – керівник найвищого колегіального органу виконавчої влади в державі.

Декларація про державний суверенітет України – документ, прийнятий Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларацією проголошувалось верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах території України, недоторканність, незмінність кордонів, право власності українського народу на національні багатства, самостійне створення банківської, фінансової, митної, податкової та цінової системи України тощо.

Демократія – форма політичної організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності та свободи.

Діаспора – частина народу, яка назавжди залишила свою історичну батьківщину та поселилася в іншому етнічному середовищі.

Кодифікація національного законодавства – створення в Україні галузевих кодифікованих актів; була спрямована на формування новітньої системи законодавства України, адаптованої як до сучасних реалій життя суспільства, так і до європейського законодавства. Цей процес започатковано в 1991 р. прийняттям Господарського процесуального кодексу України; з початком ХХІ ст. кодифікаційні процеси значно активізуються. Зокрема, у 2001 р. були прийняті Кримінальний, Бюджетний, Земельний кодекси, у 2002

р. – Митний та Сімейний кодекси, у 2003 р. – Господарський, Кримінально-виконавчий та Цивільний кодекси, у 2004 р. – Цивільний процесуальний кодекс, у 2005 р. – Кодекс адміністративного судочинства України. Процес кодифікації триває.

Конституційна реформа – зміни до Конституції України, прийняті Верховною Радою України в грудні 2004 р., які набули чинності з 01.01.2006 р. Конституційна реформа була своєрідним компромісом між командами В. Ф. Януковича та В. А. Ющенко під час президентських виборів. Реформа значно обмежувала права президента та розширювала права уряду й парламенту. У результаті реформи Україна стала парламентсько-президентською республікою.

Конституційний Договір між Президентом України і Верховною Радою України – правовий документ про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України, укладений 08.06.1995 р. Причинами його укладення були поглиблення суперечки між законодавчою та виконавчою владою, нагальні проблеми суспільного життя. Складався з восьми розділів (161 стаття), якими визначалась організація державної влади та місцевого самоврядування. Дієв до 28.06.1996 р. і дозволив створити умови для прискорення конституційного процесу в Україні.

Конституційно-правові реформи в Україні (2014–2018 рр.) – спрямовані на зміну тексту Конституції України, передбачають ряд демократичних змін відповідно до волевиявлення громадян, поступово утверджують в Україні парламентсько-президентську форму республіканського правління.

Конституція України від 28.06.1996 р. – Основний Закон, який був прийнятий Верховною Радою України, є важливим політико-правовим документом довгострокової дії. Складається з преамбули та 14 розділів (161 стаття) та 15-го розділу «Перехідні положення». Конституцією в Україні закріплюються засади державної політики, спрямованої на забезпечення прав і

свобод людини та гідних умов її життя. Заклала серйозні підвалини для розвитку та зміцнення демократичної, соціальної та правової держави, у якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Нейтралітет – у міжнародному праві становище (статус) держави, яка не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з країнами, що воюють, та не надає жодній із них військової допомоги.

Окупація Автономної Республіки Крим та Севастополя Росією – збройна агресія Росії, спрямована на насильницьке протиправне відторгнення Кримської автономії та Севастополя від України та приєднання їх до РФ на правах так званих суб'єктів федерації, що було здійснено протягом березня 2014 року.

Операція об'єднаних сил (ООС) – комплекс військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на Сході України. Проведення операції передбачалось на виконання Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». Операція об'єднаних сил фактично є реформатуванням АТО з введенням воєнного або надзвичайного стану, переданням управління від СБУ, яка формально керувала АТО, до Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ. Початок операції об'єднаних сил було призначено з 14 години 30 квітня 2018 року.

Президент – голова держави в країнах із республіканською формою правління.

Прем'єр-міністр – особа, яка очолює уряд.

Реформа децентралізації в Україні – комплекс змін до існуючого станом на початок 2014-го року законодавства, основною метою якого є передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування. Комплекс заходів із реформи децентралізації

стартував у 2014-му році, невдовзі після Євромайдану, та отримав назву «Національний проект "Децентралізація"».

СНД – Співдружність Незалежних Держав, яка об'єднала деякі колишні республіки СРСР. Її створення ініціювали керівники України, Білорусі та Росії. СНД була утворена 07–08.12.1991 р. у Біловезькій Пущі. До СНД 21.12.1991 р. під час зустрічі в Алма-Аті приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан. За сучасних умов – нежиттєздатне ефемерне об'єднання, яке використовується деякими російськими радикальними силами для втручання у внутрішні справи незалежних держав-членів СНД.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенство; незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань і позицій.

Угода про асоціацію України з ЄС – угода між Україною та Європейським Союзом про асоціацію, яка дає змогу перейти від партнерства та співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Політичну частину угоди було підписано 21 березня 2014 року, економічну частину – 27 червня 2014 року. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно, у режимі телемосту, ратифікували цю Угоду 16 вересня 2014 року; Президент України П. Порошенко одразу в Раді підписав закон про ратифікацію. Угода мала вступити в силу з 1 листопада 2014 року. Чинна з 1 вересня 2017 року.

ЧАСТИНА II

ІСТОРИЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Державність і право Вавилонської держави та Стародавньої Індії

Авілум (букв. – людина, чоловік, син людини) – знать, вищі царські службовці у Стародавньому Вавилоні, які володіли великими службовими земельними наділами, а також ділянками общинної землі.

Брахмани – вищий стан у Стародавній Індії. Тільки брахмани могли займатися управлінням, вивчати, тлумачити та проповідувати релігійне вчення. Вони посідали особливе місце в суспільстві, звільнялися від усіх податків, повинностей і тілесних покарань. Навіть царі повинні були рахуватися з думкою брахманів.

Вайшії – члени третьої, нижчої варни у Стародавній Індії. До неї належала основна маса трудового народу: торговці, хлібороби, ремісники. У випадку вчинення правопорушень вайшії піддавалися більш суворому покаранню, ніж брахмани та кшатрії.

Ван – у Стародавньому Китаї – племінний ватажок, згодом – обожнюваний правитель Інського царства. Титул «Ван» з'являється в період Шан (Інь) (XV–XI ст. до н. е.).

Варни – особливі спадкові соціальні групи у Стародавній Індії, що перетворилися на замкнуті касты: брахмани, кшатрії, вайшії, шудри. Варни виникли в період занепаду первіснообщинного ладу. Припускають, що початок утворення варн був покладений відокремленням завойовників від скореного населення. Зарахування до певної варни визначалося передусім походженням.

Візир (везир) – у деяких країнах Сходу – найвищий сановник, голова адміністративного апарату.

Двічі народжені – представники перших трьох каст (варн) у Стародавній Індії (брахмани, кшатрії, вайші). Другим їх народженням вважався спеціальний обряд посвячення, який проводився в дитинстві.

Деспотія східна – форма держави у країнах Стародавнього Сходу, централізована бюрократична монархія з величезним апаратом управління, жорстко підпорядкованим по вертикалі. Монарх мав необмежену спадкову владу, був верховним володарем усієї землі. Особа монарха та його влада обожнювалися. Для східної деспотії властива повна безправність підлеглих.

Джаті (везир, візир) – головний вельможа й управитель палацу в Стародавньому Єгипті, перший помічник фараона. Джаті керував чиновницьким апаратом, відав придворним церемоніалом, канцелярією фараона, організацією громадських робіт, судом; тлумачив накази та інструкції фараона, був начальником царських скарбів.

Жерці – у багатьох стародавніх державах особи, які здійснювали релігійні ритуали. Часто жерці виконували функції державних чиновників, мали привілейоване становище в суспільстві.

Закони Ману – давньоіндійський збірник правових і релігійно-моральних норм, що визначали поведінку кожного індуса в приватному та суспільному житті. Закони Ману створені однією з брахманських шкіл близько II ст. до н. е. – I ст. н. е. Вони містять уявлення давніх індусів про походження Всесвіту, людського суспільства, варн; шлюбні та культові звичаї, управління державою, обов'язки царя; судочинство; обов'язки членів варн, покарання за злочини.

Іригація – система штучного зрошування земель, необхідна для сільськогосподарських робіт.

Кшатрії – військово-службова знать, військова аристократія у Стародавній Індії. Їх головним призначенням була охорона брахманів. Тільки кшатріям дозволялося носіння зброї, участь у походах і боях. Варна кшатріїв спочатку сформувалася з народів-завойовників.

Лугаль (патесі, енсі) – монарх у Стародавньому Вавилоні. Маючи необмежену владу, лугаль багато уваги приділяв організації громадських робіт, військовому будівництву. Лугаль не був у Вавилоні ні божеством, ні верховним жрецем. Царську владу він одержував щорічно у день святкування Нового року від Бога Мардука.

Магараджа (раджа) – цар, представник вищої знаті у Стародавній Індії. Магараджа хоча і вважався представником бога на землі, але обожнювалася лише його влада, а не він сам. Тому магараджа не був деспотом. Релігія виключала законодавчі функції магараджи. Йому доручалося здійснення правосуддя за допомогою досвідчених брахманів, організація громадських робіт, призначення та звільнення посадових осіб держави. Він був главою адміністративного апарату.

Мантрипарішад – у Стародавній Індії – дорадчий колегіальний орган, що складався з радників царя (в основному з брахманів і рабовласницької аристократії). Поряд із сановниками до нього іноді запрошувалися і представники міст. Головне завдання мантрипарішадів – надавати поради царю з найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Мушкенуми (букв. – покірні, ті, що б'ють чолом) – у Стародавньому Вавилоні – нижчий прошарок вільних людей. Як царські служиві люди нижчої категорії, вони не мали земельних наділів і прав в общині, але користувалися правовим захистом царя. Крадіжка їхнього майна каралася, як крадіжка з царського палацу.

Номарх – царський чиновник у Єгипті, який здійснював загальне управління номом. У межах ному номархи мали вищу адміністративну та судову владу, збирали податки до скарбниці фараона.

Номи – грецька назва територіальних утворень, які виникли внаслідок об'єднання сільських общин для спільного ведення іригаційних робіт.

Нубанду (нубанда) – вищий царський чиновник у Стародавньому Вавилоні, управитель палацу, функції якого багато в чому збігалися з

повноваженнями давньоєгипетського джаті. Під керівництвом нубанду перебував величезний штат чиновників.

Ордалії (букв. – суворе випробування) – випробування вогнем, розпеченим залізом або водою з метою довести винуватість або невинуватість особи, яка підозрюється у вчиненні злочину.

Рабіанум – у Стародавньому Вавилоні – царський чиновник, який здійснював адміністративну та судову владу в общині. До ведення общинної ради належали питання управління общинною землею, водою, збір податків, а також виконання поліцейських функцій.

Рабство патріархальне – різновид рабства, при якому застосування рабської праці не є вирішальним для існування економічної системи суспільства. Кількість рабів незначна. Вони, як правило, виконували лише хатню роботу. Рабство патріархальне було поширеним у державах Стародавнього Сходу.

Таліон – один із принципів юридичної відповідальності, що передбачає відплату «рівним за рівне» («око за око», «зуб за зуб»). Цей принцип застосовувався тільки відносно людей однакового соціального стану. Існувало два види таліону. При матеріальному таліоні у відповідача пошкоджувався той самий орган, що й у потерпілого. При символічному таліоні ушкодження завдавалося знаряддю злочину. Наприклад, за розголошення державної таємниці злочинцю відрізали язик.

Фараон – титул давньоєгипетських царів. Фараон мав необмежену владу, вважався особою божественного походження – сином Бога сонця Ра. Його рішення з питань управління, фінансів, суду, командування військом мали найвищу силу.

Шудри – найнижча варна у Стародавній Індії. Це категорія слуг, найманих робітників, батраків. Головний їх обов'язок полягав у покірливому служінні двічі народженим.

Історія держави та права Стародавньої Греції

Апела – у Стародавній Спарті – народні збори усіх повноправних громадян.

Ареопаг – найдавніший орган державного управління Афін, який складався з представників аристократії. З VI ст. до н. е. ареопаг втратив функції управління та став однією з судових інстанцій.

Архагет – вища посадова особа у Спарті. Двох архагетів, які очолювали державу, інколи називали царями. Влада їх була спадковою, а становище достатньо високим. Вони одержували велику частину військової здобичі, були вищими жерцями, воєначальниками, здійснювали судочинство, але могли бути відсторонені від влади.

Архонт (грец. – начальник, правитель) – вища посадова особа в давньогрецьких полісах. У VII ст. до н. е. сформувалася колегія 9 архонтів. Після реформ Солона архонти втратили політичне значення, але виконували різні державні справи, а їхні посади вважалися почесними.

Базилевс – у стародавніх греків – глава племені, союзу племен, воєначальник, верховний суддя та верховний жрець. Базилевс вважався першим серед рівних і діяв найчастіше не одноосібно, а разом з іншими керівниками родоплемінної організації. Базилевс – також епітет, що використовувався для характеристики царів.

Військова демократія – організація влади у стародавніх суспільствах при переході від первіснообщинного до рабовласницького ладу. Ознаки військової демократії: влада належить вузькому колу старійшин-воєначальників, зберігаються родоплемінні ради, до складу яких входять усі чоловіки-воїни, що приймають найважливіші рішення.

Гелієя – вищий судовий орган в Афінах, створений у VIII–VI ст. до н. е. Гелієя складалася з 6 тис. суддів, які обиралися за жеребом на 1 рік із громадян, які досягли 30 років. Гелієя була судом першої інстанції у справах про державні злочини та зловживання посадових осіб, а також апеляційною

інстанцією, мала право відхиляти законопроекти, прийняті народними зборами.

Геомори – стан землевласників і селян у Стародавніх Афінах, що сформувався в результаті реформ Тесея. Разом із деміургами геомори становили більшість вільного населення і в VI ст. до н. е. формували демократичні органи влади.

Герусія (Рада геронтів) – рада старійшин у Спартанській державі, що складалася з 30 членів (28 геронтів і 2 архагети). Герусія мала необмежену компетенцію, могла навіть відмінити рішення народних зборів, керувала всіма фінансовими, військовими, судовими справами, заслуховувала звіти ефорів, виносила вироки про страту, вигнання з країни, позбавлення цивільних прав, порушувала судове переслідування спартанських царів (архагетів).

Деміурги (грец. – ремісники) – у Стародавній Греції – категорія вільних громадян, які займалися якою-небудь діяльністю за винагороду (матроси, рибалки, дрібні ремісники, торговці, лікарі, будівельники, художники). Деміурги відсторонялися від безпосереднього управління державою. Після реформ Тесея деміурги продовжували брати участь тільки в народних зборах.

Демос (грец. – народ) – у Стародавній Греції включав селян, ремісників, торговців, моряків та інших простолюдинів.

Драконтові закони – були прийняті в Афінах у VII ст. до н. е. Їх упорядником був архонт Драконт. Драконтові закони скасовували кровну помсту, запроваджували нові правила судочинства, закріплювали непорушність права приватної власності та є символом жорстокості. Будь-яке зазіхання на приватну власність, навіть крадіжка овочів, каралися стратою.

Евпатриди (грец. – шляхетні) – родова землевласницька знать у Стародавніх Афінах, якій за реформами Тесея належало виключне право займати публічно-владні посади. Із числа евпатридів обиралися архонти, формувався ареопаг.

Еклесія – народні збори в давньогрецьких полісах, зокрема в Афінах, вищий орган державної влади, у якому брали участь усі громадяни полісу. На

еклесії приймалися закони, укладався мир, оголошувалися війни, ратифікувалися угоди, заслуховувалися звіти посадових осіб, вирішувалися інші державні справи й обговорювалися питання громадського життя.

Закони Лікурга – у Стародавній Спарті – низка важливих соціальних реформ ймовірно VIII ст. до н. е., що приписуються легендарному законодавцю Лікургу. У законах Лікурга передбачався поділ землі з прикріпленими до неї ілотами між спартіатами, створення герусії, апели, запроваджувалися суворі правила життя спартіатів. Закони Лікурга мали забезпечити єдність спартіатів шляхом стримування майнового розшарування та організації спільного панування спартіатів над завойованим населенням, насамперед, над ілотами.

Ілоти – підкорене землеробське населення у Стародавній Спарті. Ілоти були прикріплені до земельних ділянок, розподілені між спартіатами та віддавали їм близько половини врожаю. Вони самостійно господарювали, розпоряджалися частиною врожаю, яка їм залишалася, самі не були товаром і мали сім'ї. Ілоти брали участь у війнах в якості легкоозброєних воїнів, могли викуповуватися на свободу. Проте спартіату не заборонялося вбити ілота.

Колегія дев'яти архонтів – колегіальний державний орган Стародавніх Афін, що відав військовими й судовими справами, контролював найважливіші релігійні церемонії та святкування, визначав порядок розгляду судових справ.

Колегія десяти стратегів – очолювала військову організацію Афіньської держави, проводила набір війська, військове фінансування, розпоряджалася військовою здобиччю.

Колегія ефорів (наглядачів) – один із вищих органів влади Спартанської держави, що складався з п'яти вільних громадян, обраних на 1 рік народними зборами. Колегія ефорів контролювала діяльність усіх посадових осіб, у тому числі царів. Ефори скликали та головували на засіданнях апели й герусії, а також виконували інші контрольні та наглядові функції.

Метек – вільна людина в Стародавніх Афінах, найчастіше іноземець, що не мав правового статусу громадянина.

Остракізм («суд черепків») – у Стародавніх Афінах – вигнання з країни за рішенням народних зборів на 10 років без конфіскації майна кожного, хто набував надмірного впливу та становив загрозу для держави й демократії.

Періеки – категорія вільних, але неповноправних громадян Спартанської держави. Вони займалися ремеслом і торгівлею, користувалися цивільними правами, зобов'язувалися служити в армії в якості важкоозброєних воїнів, але не допускалися до участі в державних справах.

Поліс – особлива форма рабовласницького суспільства та держави у Стародавніх Греції та Італії. Поліс визначається як місто-держава, що складається з міста та територій, що його оточували.

Рабство класичне – різновид рабства, притаманний Стародавнім Греції та Риму. При класичному рабстві кількість рабів у державі є значною. Раби зайняті у всіх сферах виробництва, як правило, не мають жодних прав, поширеною є работоргівля.

Рада п'ятисот (буле) – у Стародавніх Афінах – вищий орган управління, який включав по 50 чоловік від кожної з 10 афінських філ, обраних за жеребом на 1 рік із числа громадян, які досягли 30 років. До компетенції Ради п'ятисот належали підготовка та ведення роботи народних зборів, дипломатія, фінанси, регулювання торгівлі, нагляд за арсеналом, флотом, контроль посадових осіб.

Рада чотирьохсот – вищий орган управління Афінської держави, що формувався шляхом виборів із громадян перших трьох розрядів – по 100 чоловік від кожної філи на 1 рік.

Республіка (лат. – суспільна справа) – форма правління, при якій верховну владу здійснюють органи, що обираються населенням. Історичними різновидами рабовласницької республіки є республіка аристократична (Спарта, Рим) і республіка демократична (Афіни).

Реформи Клісфена – у Стародавніх Афінах проведені в 509 р. до н. е. з ініціативи політичного діяча Клісфена. Замість 4 племінних філ були утворені

10 територіальних філ, що покляло кінець родовому поділу населення. Кожна філа зобов'язувалася сформувати підрозділ піхоти, вершників і спорядити 5 військових кораблів. Замість Ради чотирьохсот була створена Рада п'ятисот. З ім'ям Клісфена пов'язане запровадження остракізму.

Реформи Солона – Солон, обраний у 594 р. до н. е. першим архонтом Афіньської держави, скасував боргове рабство, запровадив Раду чотирьохсот і гелією, провів уніфікацію мір і ваги, зміну грошової системи, підсилив роль народних зборів, зменшив і конкретизував повноваження ареопагу та колегії архонтів, підсилив покарання за політичні злочини. Цензова реформа була спрямована на знищення спадкових привілеїв знаті. Солон розділив усіх громадян на 4 розряди за майновою ознакою.

Реформи Тесея – низка державно-правових і станових перетворень у VIII–VII ст. до н. е. в Афінах, що приписуються легендарному царю Тесею (ймовірно X ст. до н. е.). Усі вільні люди були згруповані за професійно-корпоративною ознакою в три стани: евпатридів, геоморів і деміургів, кожному з яких визначалися права, привілеї та обов'язки. Було здійснено об'єднання племен (синойкізм), створені міжплемінна рада, загальноафіньські народні збори, ареопаг і колегія архонтів.

Синойкізм – у Стародавніх Афінах – процес об'єднання (частково добровільного, частково насильницького) усіх родових общин Аттики в єдиний поліс. Скасовувалися старі родові органи управління.

Сисахвія – реформа, здійснена в VI ст. до н. е. Солоном, за якою повністю скасовувалося боргове рабство. Проданих у рабство за борги викупувала держава. Заборонявся самозаклад боржника.

Спартіати – повноправні громадяни Спартанської держави. У IX–VIII ст. до н. е. спартіати завоювали територію сусідніх племен, перетворивши їх населення на поневоленіх ілотів і особисто вільних, але неповноправних громадян – періеків. Їх життя відрізнялося крайнім аскетизмом, постійною підготовкою до війни.

Тиранія – своєрідна форма правління в деяких грецьких полісах, що характеризується одноосібною владою правителя, установленою насильницьким шляхом, зниженням ролі виборних демократичних органів. Тирані проводили заходи щодо поліпшення положення демосу, розвитку землеробства, ремесла й торгівлі, суспільних відносин і держави.

Фети – у Стародавній Греції – особисто вільні селяни-общинники, які належали до нижчого прошарку населення, батраки з числа знедолених общинників.

Філи – у Стародавній Греції родоплемінні об'єднання, пізніше територіальні округи.

Фратрія (букв. – братерство) – у Стародавній Греції – сукупність кількох родів.

Історія держави та права Стародавнього Риму

Декрет (лат. – указ, постанова) – нормативний акт загального або приватного характеру в Стародавньому Римі.

Дигести або Пандекти – основна частина кодифікації римського права, відомої під назвою «Звід цивільного права». Дигести складені за часів правління імператора Юстиніана комісією під керівництвом Трибоніана з фрагментів праць римських юристів; видані в 529 р. у Візантії.

Диктатор – екстраординарна магістратура в Римській республіці, яка створювалася в надзвичайних обставинах (війна, бунт, голод тощо). Диктатором призначався один із консулів за пропозицією сенату не більше ніж на шість місяців. Він мав вищу владу (імперіум), право укладати перемир'я, скликати сенат, народні збори й головувати на них, видавати накази, судити та призначати покарання. Його дії не підлягали оскарженню, він не ніс за них відповідальність.

Домінат (від лат. – пан, владика) – період специфічної форми рабовласницької монархії (III–V ст. н. е.). У цей час остаточно втрачають роль

республіканські органи: сенат, магістратури. Першим необмеженим монархом став Діоклетіан (284 р.), що одержав титул Августа й Домінуса. Громадяни держави перетворилися на підданих імператора.

Едикт (лат. – публічне оголошення, указ) – у Стародавньому Римі – усна заява, зокрема заява на народних зборах.

Едикт претора – у Стародавньому Римі – сукупність правил та юридичних формул, які оприлюднив претор при вступі на посаду. На їх підставі претор планував чинити правосуддя. Положення, що містилися в едиктах, не мали сили закону, але були обов'язковими, оскільки підтримувалися владою самого претора. Так з'явилося нове джерело римського права – преторське право.

Едил (від лат. – храм) – посадова особа в Римській державі періоду республіки, яка відала наглядом за громадським порядком у місті, будівництвом, станом вулиць, храмів, охороною державної скарбниці, торгівлею на ринках, організацією святкувань і видовищ.

Закони XII таблиць – найдавніше джерело римського права, розроблене в 451–450 р. до н. е. на основі діючих правових джерел (звичаїв, прецедентів, нормативно-правових актів, прийнятих державними органами тощо). Закони XII таблиць були виконані на 12 дошках – «таблицях», виставлених на форумі для відома всіх громадян Рима. Закони регулювали судочинство, майнові та шлюбно-сімейні відносини, визначали злочинні діяння та покарання за них. На їх основі ґрунтувалася вся система римського права.

Звід цивільного права Юстиніана – кодифікація римського права періоду імперії, складена у Візантії у 529–534 рр. Звід складається з чотирьох частин: Кодексу, Дигестів та Інституцій Юстиніана й Новел. Звід відрізнявся відсутністю зайвого формалізму, високою юридичною технікою. Його норми стали базою для наступних нормативно-правових збірників.

Імператор (від лат. – володарюю) – спочатку почесний військовий титул у республіканському Римі (з 189 р. до н. е.), яким воїни нагороджували

полководця після великої перемоги. У період домінації римські імператори ставали абсолютними монархами, які мали необмежену владу.

Квестори – посадові особи, які займали нижчі щаблі римських магістратур. У царський період квестори – судді в кримінальних справах, у період республіки – помічники консулів. Згодом квестори стали відати фінансовими справами та розслідуванням кримінальних справ, виконувати судові функції. У період імперії квестори відали благоустроєм вулиць, організацією гладіаторських боїв, оприлюдненням законодавчих актів.

Квірити – так називали себе члени первісної римської общини, які поклонялися богу Квірину. В епоху Римської республіки квірити – це офіційна назва громадян держави, носіїв так званого квіритського права.

Кодекс Юстиніана – перша частина Зводу цивільного права Юстиніана, видана 529 р. у Візантії (перше видання). Кодекс складений кодифікаційними комісіями за участю видатних юристів.

Коміції – народні збори Стародавнього Риму та місце на форумі, де скликалися народні збори, здійснювалося правосуддя, виконувалися вироки тощо. Було три види коміцій: 1) куріатні (у кожній із 300 курій); 2) трибутні (у кожній із 3-х триб); 3) центуріатні (збиралися по центуріях-сотнях).

Консисторіум – державна рада при римському імператорові в період домінації.

Конституції (від лат. – устрій, установлення) – у Римській державі – законодавчі акти римських імператорів, що мали вищу юридичну силу.

Консул – вища посадова особа римської магістратури (у Римі обиралися два консули), наділена повноваженнями набору до армії та командування нею, призначення воєначальників, укладання перемир'я й розпорядження військовими трофеями, винесення смертних вироків.

Куріатні коміції – народні збори по куріях у Стародавньому Римі. У них брали участь повноправні члени найдавніших римських родів, здатні нести військову службу (спочатку лише патриції). Кожен рід на зборах був представлений сотнею піших воїнів і десятком кінних та мав один голос.

Куріатні коміції приймали або відхиляли пропозиції сенату, обирали або затверджували посадових осіб, вирішували питання оголошення війни й укладання миру, розглядали суперечки між родами та сім'ями, приймали до стану патриціїв, відали усиновленнями та спадкуванням.

Курії – у Римській республіці (на початку її існування) – племінні союзи, надалі – адміністративно-територіальні одиниці Римської держави. До реформи Сервія Туллія римська община об'єднувала три триби (племени), кожна з яких поділялася на 10 курій (по 10 родів у кожній). По куріях проводилися народні збори – куріатні коміції.

Магістр (лат. – начальник, глава, учитель) – посадова особа у Стародавньому Римі.

Магістратури – загальна назва державних посад у Стародавньому Римі, на які обиралися народними зборами на визначений строк (як правило, на один рік) для виконання певних функцій. Магістратури поділялися на ординарні (звичайні) та екстраординарні (надзвичайні). До ординарних магістратур належали посади консулів, преторів, цензорів, квесторів, едилів та ін., до надзвичайних – диктаторів.

Нобілі – вищий стан давньоримського суспільства. Спочатку до нього входили найбільш знатні патриціанські роди. У результаті реформ Сервія Туллія доступ у нобілі одержали найбагатші плебейські роди.

Патриції (від лат. – батько) – родова аристократія у Стародавньому Римі. 300 патриціанських родів, що склали римський народ, мали виключне право на користування громадською землею. На патриціїв поширювалися три римські статуси: статус сім'ї, статус свободи і статус громадянства. Цивільну правоздатність мали тільки батьки сімейств, але політичні права мали всі вільні римські громадяни. Тривалий час виключно патриціям належала державна влада.

Перегрини – у Стародавньому Римі – вільні жителі провінцій та країн, поза Італією, які були завойовані Римом, а також вільні громадяни іноземних

держав. Вони не мали прав римських громадян, хоча одержали можливість (у III ст. н. е.) володіти власністю в Римі та укласти угоди.

Плебеї – один із вільних станів у Стародавньому Римі. Їх походження залишається спірним. Плебеї жили великими сім'ями, займалися землеробством, ремеслом і торгівлею. Спочатку плебеї володіли тільки активним виборчим правом, могли одержати невеличкий земельний наділ у володіння. Згодом чисельність та економічна вага плебеїв зросли. У результаті реформ Сервія Туллія в VI ст. до н. е. вони дістали права римських громадян, одержали право брати участь у коміціях, комплектуванні війська, формуванні сенату, магістратур. У Законах XII таблиць плебеї були практично зрівняні з патриціями в цивільних правах.

Плебейський трибун – у Стародавньому Римі – спеціальна магістратура, заснована в 494 р. до н. е. для захисту інтересів плебеїв. Усього обиралося 10 трибунів. Вони надіялися правом вето на виконання розпоряджень будь-якої посадової особи, включаючи постанови сенату.

Право народів – правова система у Стародавньому Римі, створена в класичний період для регулювання відносин за участю іноземців (перегринів). Претори перегринів у своїй правотворчості не були обмежені нормами цивільного права, мали свободу діяти на власний розсуд на засадах «справедливості» та «природного розуму», використовували право інших країн. Право народів було внутрішньо державним, тобто римським правом, найбільш розвинутою та опрацьованою його частиною.

Претор – у Стародавньому Римі – посада помічника консула, запроваджена в IV ст. до н. е. Через постійну відсутність у Римі консулів, які командували арміями, претори стали управителями міста. Із 306 р. претор – керівник судового відомства. Він видавав загальнообов'язкові постанови (едикти претора), що стали джерелом права.

Преторське право – система римського права, що сформувалася паралельно з системою цивільного права. Преторське право створювалося діяльністю судових магістратів, головним чином преторів, які своїми едиктами

та формулами (настановами суддям для розгляду конкретної справи), формально не змінюючи й не скасовуючи закони, доповнювали та змінювали правове регулювання. Преторське право відповідало потребам суспільних відносин, які розвивалися, економіки, насамперед торгівлі, лихварства, великого землеволодіння.

Принцепс сенату – у Стародавньому Римі – перший за списком сенатор. Принцепс сенату не мав особливих повноважень і привілеїв, але володів правом висловлюватися в сенаті першим.

Принципат – період обмеженої монархії у Стародавньому Римі (I ст. до н. е. – III ст. н. е.). Назва утворена від словосполучення «принцепс-сенатус» – перший сенатор. У період принципату влада монарха була прикрита республіканськими атрибутами.

Реформи Сервія Туллія (VI ст. до н. е.) – завершили процес ламання основ родового ладу та поклали початок державній організації. В основу суспільної організації Стародавнього Риму було покладено майновий і територіальний принципи. Усе вільне населення Риму (патриції та плебеї) було розділено на 6 розрядів за майновим станом. У Римі також утворювалися 4 міські та 17 сільських округів. Це послаблювало кровні зв'язки, на яких ґрунтувалася родова організація.

Сенат (від лат. – старець) – рада старійшин родів, вищий орган управління у Стародавньому Римі. До I ст. до н. е. в сенаті було 300 осіб (за кількістю патриціанських родів). Потім число сенаторів зросло до 600, а пізніше – до 900. Сенат мав широку компетенцію: контролював законодавчу діяльність народних зборів, розпоряджався скарбницею, установлював податки, вирішував питання громадської безпеки, благоустрою, релігійних культів, укладав мирні та союзні договори, дозволяв набір до армії, приймав рішення про встановлення диктатури.

Триби (від лат. – поділяю, розділяю) – три племені, на які за етнічною ознакою поділялося населення Риму в найдавнішу епоху. Вони склали римську патриціанську общину. При проведенні реформ Сервія Туллія в VI ст.

до н. е. були створені 4 міські та 17 сільських триб (територіальних округів). Згодом триб стало 35. У новостворених трибах діяли народні збори – трибутні коміції.

Трибутні коміції – народні збори по трибах. Участь у трибутних коміціях не обмежувалася цензами. Трибутні коміції підпорядковувалися аристократії. На них обговорювалися питання, які пропонувалися магістратами і в подальшому затверджувалися сенатом. Постанови спільних (плебейсько-патриціанських) трибутних коміцій називали «популісти», постанови плебейських трибутних коміцій називали «плебісцит». Із 287 р. до н. е. рішення плебейських трибутних коміцій стали вважатися законами. На трибутних коміціях обирали трибунів, квесторів, курульних едилів. Вони здійснювали судові функції.

Цензор (від лат. – роблю опис, перепис, оцінюю майно) – у Стародавньому Римі – урядова особа, яка оцінювала майно громадян, стежила за надходженням податків тощо.

Центурії (від лат. – сто) – одиниці військово-політичного поділу громадян Стародавнього Риму після проведення реформ Сервія Туллія.

Центуріатні коміції – народні збори по центуріях у Стародавньому Римі в період республіки, створені в результаті реформ Сервія Туллія. Центуріатні коміції приймали закони та формували магістратури. Кожен із розрядів, на які ділився римський народ, виставляв визначене число воїнів, об'єднаних у сотні – центурії. Усього було створено 193 центурії, із яких 98 представляли найбагатші розряди. Голосування відбувалося по центуріях: одна центурія – один голос. У результаті перші два розряди населення, що несли найбільші витрати на утримання війська, завжди були в більшості. Так, у Римі склалася «військово-аристократична республіка».

Цивільне право – система права у Стародавньому Римі, що спершу називалася квіритським правом (за назвою племені квіритів). Назва «цивільне право» підкреслювала його національний характер, приналежність до громадян Риму. Джерелами цивільного права були Закони XII таблиць і

наступні закони, які регулювали правове становище квіритської власності, її захист, розпорядження нею. У вузькому значенні слова цивільне право – закріплена законами національна система приватного права. У широкому значенні цивільне право включало також роз'яснення та коментарі римських юристів.

Держава та право франків

Алод (нім. – ціле володіння) – вільно відчужуване, спадкове землеволодіння. Алод сформувався в ранньофеодальних державах Західної Європи в процесі розкладання общинної власності на землю. Алод став основою майбутнього вотчинного землеволодіння, а також земельного утримання залежних від феодалів селян. Із розвитком феодалізму алод дрібних власників перетворився на залежні селянські утримання, а великі власники – на феоуди.

Бенефіцій (лат. – благодіяння) – у ранньому Середньовіччі – земельне володіння без права спадкування, що надавалося феодалами їхнім васалам за певну службу, головним чином військову. Той, хто отримував земельний наділ, мав право на збирання податей із селян. Із розвитком феодальних відносин бенефіції стали спадковими та перетворилися на лени і феоуди.

Березневі поля – щорічні збори всіх франкських воїнів та одночасно військові огляди. За часів Каролінгів «Березневі поля» або «Травневі поля» – щорічні збори франкської знаті, на яких вирішувалися законотворчі та військові питання.

«Варварські правди» – загальноприйнята назва ранньофеодальних юридичних кодифікацій, у яких були записані правові звичаї, усталені зразки судових рішень. До таких, зокрема, належать «Салічна правда» (кінець V ст.), «Бургундська правда» (кінець V ст. – поч. VI ст.), «Рипуарська правда» (VI ст.), «Вестготська правда» (кінець VI ст. – поч. VII ст.), «Саксонська правда» та «Тюрингська правда» (кінець VIII ст. – поч. IX ст.). Для «варварських

правд» властива безсистемність, фрагментарність. Вони відображали звичаєві правові відносини в період становлення держави.

Васал (фр. від кельт. – слуга) – у феодальних країнах землевласник, підпорядкований сюзерену й зобов'язаний нести на його користь різноманітні повинності.

Васалітет – у період Середньовіччя – система відносин особистої залежності одних феодалів від інших, найбільш поширена в Західній Європі. Васалітет визначав ієрархічний характер земельної власності (бенефіцій, феодален). Договір про васалітет оформлювався встановленим обрядом (омаж). Васал зобов'язувався нести в сеньйора військову службу, брати участь у його суді, надавати йому матеріальну та іншу допомогу. Сеньйор надавав свій захист васалу.

Васальний договір – у феодальній державі – договір між сеньйором і васалом, що містив у собі елементи ієрархічної залежності, за яким той, хто отримував феодал, зобов'язувався визнавати верховенство сеньйора (сюзерена).

Вергельд – у Франкській державі – штраф на користь держави за вбивство людини. За Салічною правдою, якщо вбивця не міг сплатити вергельд, він розпачувався своїм життям. Розмір вергельда встановлювався залежно від соціального та правового стану правопорушника, а також від статі та віку потерпілого.

Імунітет (лат. – звільнення від чого-небудь) – у феодальних державах привілей землевласників, осіб панівного стану здійснювати на підвладних їм територіях деякі державні функції (адміністративно-поліцейські, судові, фіскальні) без втручання державних органів, а також бути повновладними відносно залежного населення. Найвищого розвитку імунітет досягає в більшості європейських країн у X–XII ст. в умовах послаблення влади монархів. Імунітет сприяв феодальній роздробленості.

Імунітетні грамоти (формули) – у феодальній державі королівські документи, що надавали феодалам на визначених територіях права на

незалежність (іноді часткову) від державної влади в судових, податкових, адміністративних та інших справах.

Комендація (лат. – довіряти, передавати) – у Франкській державі – особлива форма договору, що полягала в проханні дрібних землевласників про заступництво феодала. Договір комендації передбачав: 1) передачу панові права власності на землю з наступним її поверненням у вигляді утримання; 2) встановлення особистої залежності «слабкого» від свого сеньйора; 3) виконання на користь патрона (сеньйора) цілого ряду повинностей. Наслідки таких договорів призводили до повного покріпачення селянства через 2–3 покоління.

Композиція – у Франкській державі грошове відшкодування потерпілому за шкоду, заподіяну злочином.

Лен – у середньовічних країнах Європи земельне володіння (або інше джерело прибутку), подароване якій-небудь особі за умови несення нею військової або адміністративної служби. У процесі ленних дарувань остаточно сформувалася ієрархічна система феодалного землеволодіння.

Магдебурзьке право – система феодалного права, що регулювала самоврядування міст. Назва походить від міста Магдебург, яке отримало широкі права та привілеї в XIII ст.

Майордом (букв. – старший по дому, тобто по палацу) – у Франкській державі при перших Меровінгах майордомом називався королівський дворецький. У VII–VIII ст. майордом – вища адміністративна посада, що існувала в кожній з окремих частин Франкської держави, яка по суті в цей час розпалася. Поступово майордом стає фактичним главою держави, а його посада перетворюється на спадкову.

Маршал – «старший по королівській стайні», що потім став начальником кінного війська у Франкській державі. Нерідко виступав у якості старшого воєначальника під час ведення бойових дій.

Ордалія (суд Божий) – форма одержання судового доказу, коли винуватість визначалася за допомогою випробування (божественної сили).

Салічна правда передбачала «випробування казанком» – руку обвинувачуваного опускали в казанок із киплячою водою та потім зав'язували, приклавши до пов'язки печатку. Якщо протягом трьох днів рука гоїлася, обвинувачуваний вважався невинним.

Реформи Карла Мартела – Карл Мартел («Молот»), що правив у Франкській державі в якості майордома-герцога з 715 р. по 741 р., покінчив із даруванням земель у повну власність і започаткував роздавання їх у вигляді бенефіція, провів конфіскацію земель у непокірливих світських і духовних феодалів; здійснив об'єднання багатьох частин Франкської держави в єдине ціле; запровадив професійне лицарське військо.

«Салічна правда» – збірник правових норм, складений у Франкській державі наприкінці V ст., який є однією з найдавніших «варварських правд». «Салічна правда» значною мірою зберегла риси первіснообщинного ладу. Зберігалася общинна власність на землю, проте вже передбачалося приватне володіння присадибними ділянками. Сім'я у франків мала патріархальний характер. У «Салічній правді» передбачалися різні види злочинів. Покарання відрізнялися залежно від суспільного становища злочинця. Зберігалися залишки звичаю кровної помсти при значному розвитку системи штрафів. Судовий процес мав змагальний характер.

Сеньйоріальна монархія – форма правління феодальної держави, побудована за принципом сюзеренітету-васалітету, за якої політична влада була розділена між монархом і феодалами різного рівня, пов'язаними сюзеренно-васальними відносинами.

Феод – у середньовічних країнах Західної Європи – земельне утримання, яке васал одержав від свого сеньйора (те саме, що й лен).

Станово-представницька монархія в країнах Західної Європи та Московії

Боярська дума – виникла в Російській державі в IX–XI ст. У період станово-представницької монархії була вищим органом державної влади та керувала спільно з царем.

Велика хартія вольностей 1215 р. – у феодальній Англії найважливіший нормативно-правовий акт, прийнятий королем Іоанном Безземельним 15 червня 1215 р. Велика хартія вольностей обмежила сваволю короля у використанні його земельних прав, узаконила створення комітету з 25 баронів, які володіли контрольними функціями стосовно короля. Баронам і лицарям вона забезпечувала спадкове володіння всіма феодами та помірний розмір васальних податків. Їм був дозволений «суд рівних». У Великій хартії вольностей закріплена презумпція невинуватості. У хартії відображені й деякі інтереси третього стану.

Великий березневий ордонанс 1357 р. – у Франції програма реформ, висунута представниками третього стану в Генеральних штатах у 1357 р. Великий березневий ордонанс вимагав встановлення контролю за зборами та витратами податків із боку Генеральних штатів, а також права скликання цього органу тричі на рік без згоди короля.

Генеральні штати – у Франції вищий станово-представницький державний орган, утворений у 1302 р. королем Філіпом IV Красивим. Генеральні штати склалися з трьох палат. Перша палата включала вище духовництво, друга – виборних від дворянства, третя – виборних від третього стану (міщан) і легістів. Генеральні штати скликалися королем для вирішення питань війни і миру, запровадження нових податків та ін.

Дворянство – соціальний стан у феодальній державі. Дворянство було разом із духовництвом панівним станом. Економічна та політична могутність дворянства ґрунтувалася на землеволодінні, праві експлуатувати людей, які населяли землі дворян, і здійснювати стосовно них адміністративні та судові функції. Дворяни спадкували права та привілеї, звільнялися від податків і повинностей, несли військову й державну службу, вели сільське господарство. Фізична праця та торгівля розглядалися як заняття, не гідні дворянина.

Земські собори – вищі станово-представницькі органи в Російській державі в середині XVI–XVII ст. Земські собори включали Боярську думу, «Освячений собор» (вищий колегіальний орган православної церкви), а також

представників від «різних чинів людей» (в основному помісного дворянства, менше – посадських людей). Земські собори вирішували найважливіші питання державного життя: обрання або затвердження царя, прийняття найважливіших законодавчих актів, запровадження нових податків, збір війська, оголошення війни, питання внутрішньої та зовнішньої політики.

Золота булла – конституційний акт у Німеччині («Священній Римській імперії»), прийнятий на імперських сеймах у 1356 р. і затверджений імператором Карлом IV. Золота булла закріплювала роздробленість країни, політичну самостійність і незалежність правителів земель – курфюрстів. За Золотою буллою обрання імператорів проводилося простою більшістю голосів колегії курфюрстів. Золота булла встановлювала привілеї курфюрстів.

Канцлер (від лат. – директор канцелярії) – у ряді країн середньовічної Європи – вища посадова особа, найближчий помічник короля, що відав королівською канцелярією.

Колегія курфюрстів – постійно діючий орган державного управління в Німеччині (XIII ст. – 1806 р.), що складався, як правило, із 7 курфюрстів. Її статус юридично закріплений Золотою буллою 1356 р. Колегія курфюрстів збиралася на засідання щорічно на 1 місяць для обговорення важливих державних справ. Пріоритетом колегії було право суду над імператором і його звільнення з посади.

Кріпосне право – юридичне закріплення позаекономічної залежності селян від феодалів, що здійснювалося державною владою в інтересах землевласників, як наслідок розвитку феодалної власності на землю.

Курфюрст (букв. – князь-виборець) – у Німеччині місцевий сюзерен (духовний або світський), за яким із XIII ст. було закріплено право обирати імператора у складі колегії курфюрстів, оформленої Золотою буллою 1356 р.

Кутюми – місцеве звичаєве право в північній частині феодалної Франції.

Ландтаги – збори представників духовництва, лицарів і городян у кожній окремії державі Німеччини в XIII ст. У XIV ст. ландтаги сформувалися в якості органів станового представництва; у XVI–XVII ст. – органів влади.

Опричнина (від «опріч» – окремо) – на Русі до XVI ст. землеволодіння, закріплене за князівською сім'єю. Іван IV (Грозний) у 1565–1572 рр. у політичних цілях виділив для безпосереднього управління «государевий уділ» – опричнину, відділивши її від земщини. Для управління опричиною були створені органи управління, аналогічні земським (прикази, Боярська дума). Із дворян був утворений корпус опричників, за допомогою якого Іван IV придушував опір князівсько-боярської опозиції.

Ордонанси – із другої половини XII ст. – королівські укази у Франції та Англії, що мали силу законів.

Палата лордів – верхня палата англійського парламенту. Палата лордів складалася з духовних і світських лордів. З кінця XIV ст. членство в Палаті лордів стало спадковим.

Палата общин – нижня палата англійського парламенту, що в Середньовіччі складалася з лицарів, які представляли графства та городян.

Панщина – феодална земельна відробіткова рента, примусова праця феодално залежного селянина з використанням його власного інвентарю в господарстві феодала-землевласника.

Паризький парламент – вищий суд королівства у Франції.

Парламент (фр. – говорити) – у середньовічній Англії станово-представницький орган.

Прикази – адміністративно-судові та фінансові установи центрального й місцевого управління в Московській державі. Кожен приказ мав визначені функції, хоча чіткого розмежування компетенції між ними не було.

Провінційні штати – місцеві станово-представницькі органи, що почали виникати з кінця XIII ст. у різних провінціях Франції.

Рейхстаг – із XII ст. загальноімперський постійно діючий станово-представницький орган при німецькому імператорі. Із XIV ст. до його складу

входили три колегії: колегія курфюрстів, колегія князів, графів і вільних панів, колегія представників імперських міст. Його компетенція не була повністю визначена. Рейхстаг мав право законодавчої ініціативи, проте його акти не мали обов'язкової сили.

Розшуковий процес (інквізиційний) – форма судочинства, що зародилася в давньосхідних державах і одержала найвищий розвиток у середньовічних країнах. Для розшукового процесу характерна широка ініціатива компетентних державних (церковних) органів у порушенні судового переслідування, проведенні розслідування, зокрема, обшуків, допитів, у тому числі й під катуванням. Процесуальні права учасників розшукового процесу були обмежені, судочинство було переважно письмовим. Обвинувачення підтримували судді або прокурори. Захист був відсутній. Розшуковий процес застосовувався переважно в політичних і релігійних справах.

Священна Римська імперія – заснована в 962 р. німецьким королем Оттоном I у результаті агресії щодо Італії та слов'янського Сходу, що призвела до штучного об'єднання німецьких князівств, насильницького приєднання слов'янських земель і Північної Італії. Із кінця XV ст. Священна Римська імперія стала називатися «Священна Римська імперія німецької нації». Була розгромлена в 1806 р. армією Наполеона.

Соборне укладення 1649 р. – прийняте в Москві Земським собором. У ньому систематизоване й оновлене все російське право, намітився поділ норм по галузях та інститутах. Уперше закріплювався статус царя як спадкового монарха. Із прийняттям Соборного укладення завершився процес покріпачення селян, установлене право їхнього безстрокового розшуку та повернення попередньому власникові. У Соборному укладенні уточнено поняття злочину як «лихої справи». Метою покарання було залякування та відплата, а також ізоляція злочинця від суспільства. Деталізувалися форми судового процесу: змагальна й розшукова. Соборне укладення було основним джерелом права Росії до введення в дію Зводу законів Російської імперії (1835 р.).

Стани – у рабовласницьких і феодальних державах соціальні групи, що відрізнялися юридично оформленою правосуб'єктністю. Стани поділялися на вищі (привілейовані) і нижчі залежно від класової приналежності, прав і обов'язків, ролі в державі, професійних, етнічних, релігійних та інших ознак. У середньовічній Європі світські феодалі консолідувалися в стани дворянства. Формувався й інший пануючий стан – духівництво, а також третій стан, що охоплював різні соціальні групи – переважно міщан.

Станово-представницька монархія – форма правління періоду розвиненого феодалізму. У здійсненні державно-владних функцій монархи за цієї форми правління спиралися на органи, сформовані з представників станів, головним чином пануючих – світських і духовних феодалів. У діяльності вищих і особливо місцевих станово-представницьких органів брали участь і представники непривілейованих станів, що мало засвідчити представництво цими органами інтересів «усієї землі».

Суд рівних – у феодальній Європі принцип юстиції, за яким підсудність особи залежала від її соціального статусу. Так, васалів короля могли судити лише васали короля і т. п.

Абсолютна монархія в країнах Західної Європи та Росії

Артикули військові Військового статуту – перший у Росії військово-кримінальний кодекс, виданий 1716 р. Він містив основні принципи кримінальної відповідальності, поняття злочину, вини, необхідної оборони, крайньої необхідності, цілі покарання, перелік пом'якшуючих вини обставин. Військовий статут застосовувався військовими, а також іншими судами.

Жалувана грамота дворянству 1785 р. («Грамота на права, вільності і переваги шляхетного російського дворянства») – законодавчий акт, який є зводом дворянських привілеїв. У ній підтверджувалося звільнення дворян від обов'язкової служби, сплати податей і тілесних покарань. Дворянина міг судити тільки дворянський суд. Лише дворяни могли володіти землями,

населеними кріпаками. Вони володіли і надрами землі у своїх маєтках, могли влаштовувати фабрики та заводи у своїх селах, займатися торгівлею. Їх помешкання звільнялися від постою військ, маєтки не могли бути конфісковані. Дворяни не могли без згоди імператора позбавлятися життя, честі, станового звання.

Жалувана грамота містам 1785 р. («Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії») – законодавчий акт, яким городяни за майновим і соціальним статусом поділялися на 6 розрядів. Засновувалася нова система міського самоврядування.

Зоряна палата – надзвичайний судовий орган, спеціальне відділення Таємної ради, засноване в Англії в період абсолютизму (1487 р.). Назва походить від прикрашеної зірками стелі зали засідань у Вестмінстері. Зоряна палата була знаряддям боротьби з супротивниками сильної королівської влади. Судочинство в ній було в основному розшуковим (інквізиційним).

Кароліна – перше загальнонімецьке кримінальне та кримінально-процесуальне укладення, прийняте рейхстагом за часів Карла V у 1532 р., на основі якого пізніше утворилося «загальнонімецьке кримінальне право». Система покарань за Кароліною відрізнялася особливою жорстокістю.

Князівський абсолютизм – своєрідна форма абсолютної монархії в Німеччині, яка полягала в тому, що абсолютизм сформувався не в межах усієї імперії, а в межах територій окремих князівств.

Колегії – у Росії центральні галузеві органи управління, створені на початку XVIII ст. замість приказів (Військова, Адміралтейська, Іноземних справ, Вотчинна, Юстиції, Берг, Мануфактур, Ревізій, Комерції, Камер, Духовна, Малоросійська колегії). Колегії створювалися як установи, що приймали управлінські рішення колегіально.

Криваве законодавство – в Англії сукупність нормативно-правових актів про боротьбу з жебрацтвом і бродяжництвом, прийнятих у період «обгородження» наприкінці XV–XVI ст. Початок цьому законодавству поклав Акт проти жебраків і злидарів 1495 р., у якому встановлювалися суворі заходи

адміністративної та кримінальної репресії; шмагання, таврування, відрізання вух, носа, тюремне ув'язнення жебраків і злидених. Передбачалася навіть страта за повторну втечу від хазяїна. Серія подібних законів одержала назву «кривавих».

Місдиміор – у середньовічній Англії правопорушення (дрібний карний злочин). У XIV ст. до місдиміорів належали злочини, що стосувалися інтересів приватних осіб і не зачіпали інтересів корони. За місдиміори не могли бути призначені страта й конфіскація майна.

Монархія абсолютна (абсолютизм) – (лат. – незалежний, необмежений) – форма правління в пізньофеодальних державах, при якій влада неподільно, необмежено належить монарху (царю, імператору, королю, курфюрсту), який є одноосібним законодавцем, головою адміністрації, очолює збройні сили, фактично керує судом, державною релігійною системою. Характерними є наявність сильного бюрократичного апарату, постійної армії та ліквідація станово-представницьких органів. Влада монарха, як правило, обожнювалася. Період розквіту абсолютизму в Західній Європі – XVII–XVIII ст.

Сенат – у Росії заснований у 1711 р. вищий орган управління загальної компетенції, що складався з 9 сенаторів і обер-секретаря, призначених імператором. Із другої половини XVIII ст. сенат – переважно вища судова установа, що складалася з департаментів.

Синод (грец. – збори) – у Російській імперії з 1721 р. центральний державний орган управління російською православною церквою, церковним судом, створений замість Духовної колегії під назвою «Урядуючий Сенат» (у 1726 р. одержав назву «Святійшого Сенату»). Через сенат уряд здійснював управління церквою.

Табель про ранги – законодавчий акт, прийнятий Петром I у 1722 р., за яким усі чини в державному апараті та збройних силах розподілялися за старшинством на 14 класів (рангів). Наявність визначеного класного чину давала відповідні права, у тому числі на одержання дворянства, привілеїв, незалежно від родовитості. Табель про ранги упорядковував проходження

служби, співвідносив соціально-правове становище офіцерів гвардії, флоту та сухопутних сил між собою і з чинами цивільного та приворотного відомств.

Указ про єдиноспадкування – Указ Петра I «Про порядок спадкування рухомого і нерухомого майна» від 23 березня 1714 р. За ним маєтки прирівнювалися до вотчин. І ті, й інші називалися маєтками. Відповідно до цього Указу нерухоме майно міг спадкувати тільки один із синів, а за відсутності синів – дочка, за відсутності дітей – один із родичів зі збереженням (прийняттям) прізвища спадкодавця. Нерухоме майно заборонялося закладати та відчужувати. Таким чином, утворювалася система майорату, що спрямовувалася проти роздрібнення дворянських маєтків, руйнування дворянства.

Укладення про покарання карні та виправні – найбільший у Росії кодифікований карний закон, затверджений (після обговорення в Державній раді) імператором Миколою I у 1845 р. Введений у дію з 1 травня 1846 р. Укладення складалося з 12 розділів, 81 глави, 98 відділень, 2224 статей. Система покарань складалася з II родів і 35 щаблів (від страти до догани). Покарання також поділялися на головні, додаткові й ті, що замінюють. Перероблено та скорочено Укладення про покарання в 1885 р.

Фелонія – тяжкий карний злочин в Англії. Фелонія зазвичай каралася смертю з конфіскацією майна. У XIV ст. із фелонії виокремлюється зрада.

Держава та право буржуазної Англії

Акт про спадкування престолу (Акт про устрій) 1701 р. – закон, що встановлював порядок спадкування престолу і формування окремих ланок державного механізму Великобританії. Згідно з цим актом особи, які вступали на англійський трон, належали до англіканської церкви. Народжені за межами Великобританії не могли бути членами парламенту, займати високі посади. Акт про спадкування престолу встановлював правило «контрасигнатури» (скріплення підписом міністра правових актів, які подаються на підпис

королю), а також міністерську відповідальність перед парламентом, фактично закріплював принцип «незмінності суддів».

Англiканська церква – державна церква Великобританії, утворена в часи Реформації за ініціативою правлячих кіл Англії. У 1534 р. англійський парламент проголосив незалежність церкви від папи та англійського короля її главою. Від англійців вимагалось повне підкорення новій церковній організації. За заперечення її основних принципів передбачалася смертна кара.

Англосаксонська правова система – склалася в Англії в результаті впливу на правові норми англійської буржуазної революції та деяких інших особливостей історичного розвитку країни. Основні її риси: 1) головним джерелом є загальне, прецедентне право; 2) дуже слабкий розвиток кодифікації; 3) архаїчність форм закріплення права (так, вважаються чинними всі законодавчі акти, починаючи з Великої хартії вольностей 1215 р.); 4) слабкий вплив римського права, звідси – відсутність поділу права на публічне і приватне, повна свобода заповіту, громіздкість і заплутаність формулювань. Англосаксонська правова система поширювалася на території колишніх колоній Англії (Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії та ін.).

Біль про права 1689 р. – один із найважливіших правових актів, що оформили юридично конституційну монархію в Англії, яка була встановлена в результаті «Славної революції». У ньому проголошувалося верховенство парламенту у сфері законодавства, його виняткова прерогатива щодо введення та збирання податків; установлювалося, що ніхто, крім парламенту, не може звільняти з-під дії закону, скасовувати закон або його призупиняти, визначати склад і чисельність армії, виділяти кошти для цієї мети; надавалася свобода виступів у парламенті та подачі петицій, гарантувалося часте й регулярне скликання палат парламенту.

Велика ремонстрація 1641 р. – прийнята англійським парламентом програма прибічників англійської революції. Вона повторювала вимоги Петиції про права: свобода торгово-промислової діяльності; заборона збирати

податки без дозволу парламенту; відповідальність уряду перед парламентом; завершення реформації церкви.

Віги – політичне угруповання в англійському парламенті, яке сформувалося в 70-ті роки XVII ст. Віги відображали інтереси великої торгової та фінансової буржуазії, обуржуазненої дворянської аристократії.

Джентрі – нове дворянство в Англії. Пов'язані економічними інтересами з англійською буржуазією, джентрі виступили на боці останньої під час англійської буржуазної революції сер. XVII ст. Союз буржуазії з джентрі визначив незавершений, консервативний характер революції.

Дигери – представники найбіднішого селянства та пролетаріату міста й села, які під час англійської буржуазної революції виступили з вимогою знищення приватної власності на землю та предмети споживання.

Знаряддя управління – підготовлений радою офіцерів у 1563 р. в Англії нормативний акт про форму правління. Юридично оформив державний механізм військової диктатури в період так званого протекторату Кромвеля. Останній практично зосередив у своїх руках усю повноту влади. Головною опорою його була армія.

Левелери – політична партія в Англії часів революції XVII ст. Левелери вважали природними та невід'ємними правами людини свободу особи, совісті, власності, торгової та промислової діяльності, рівність перед законом і судом. Левелери виступали за республіку з однопалатним парламентом, який би контролювався народом і обирався загальним голосуванням, за розмежування законодавчої, виконавчої та судової влади.

Славна революція – події, що відбулися в Англії в 1688 р., коли спроби англійського короля відновити абсолютну монархію викликали різке незадоволення не лише вігів, а й торі. Об'єднавшись, змусили короля зректися влади й запросили на англійський престол Вільгельма Оранського – чоловіка дочки Якова II.

Хабеас корпус акт – традиційна назва англійського конституційного закону «Акт про краще забезпечення свободи підданого та про попередження

ув'язнення за морями», прийнятого парламентом у 1679 р. Він містив ряд юридичних гарантій недоторканності особи. Було встановлено, що кожен, хто вважав себе незаконно арештованим, мав право звернутися до суду. Якщо суддя визнавав необґрунтованість арешту, арештованого звільняли й не могли арештувати повторно за тим самим обвинуваченням.

Держава та право США (XVII–XVIII ст.)

Акт про гомстедів 1862 р. – прийнятий у США в розпалі громадянської війни між Північчю та Півднем; передбачав фактично безплатну роздачу незайнятих земель заходу громадянам США та іммігрантам, які виявили бажання стати громадянами США. Це сприяло перетворенню війни в буржуазно-демократичну революцію та посилювало армію Півночі, оскільки з'явився важливий стимул для її підтримки з боку широких верств північноамериканського населення, зацікавленого у вирішенні аграрного питання.

Білль про права 1791 р. – перші десять поправок до Конституції США, які містять перелік наданих громадянам і штатам прав і свобод. У цьому документі проголошена свобода слова, друку, мітингів і демонстрацій, віросповідання. Конгресу заборонялося приймати закони, що порушують ці свободи. Білль про права зобов'язує державу забезпечити недоторканність особи, житла, документів і майна, а також захист від необґрунтованих обшуків та арештів. Білль про права проголосив право громадян на суд присяжних, заборонив двічі карати за один і той самий злочин і дозволив громадянину не свідчити проти себе. Обвинуваченим гарантувалося право на отримання інформації про характер і підстави обвинувачення, право на захист. Заборонялося збирати надмірні податки, штрафи, застосовувати жорстокі та незвичайні покарання.

Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки – прийнята 4 липня 1776 р., містила положення про рівність усіх людей, їх право на

«життя, свободу і щастя». Проте рівноправність стосувалася лише білих чоловіків-власників. Стверджувався принцип народного суверенітету та самовизначення, проголошувалося право й обов'язок народу на зміну чи повалення уряду, який порушує ці права. Колишні англійські колонії оголошувалися «вільними і незалежними штатами».

Конституція США – прийнята в 1787 р., набула чинності 1788 р. Вона складається з преамбули та 7 статей. В основу організації владних структур було покладено принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову; взаємовідносини між ними визначалися системою стримування та протизваги. Кожна гілка влади має особливе джерело формування, різні строки повноважень і може нейтралізувати узурпаторські зазіхання інших. Законодавчу владу представляє двопалатний конгрес. Виконавчу владу – президент, який є головою держави та уряду. Судову владу очолює Верховний суд. Конституція визначає компетенцію федеральних органів влади та права штатів як суб'єктів федерації.

Статті конфедерації – прийняті в США Другим континентальним конгресом у листопаді 1777 р., ратифіковані всіма штатами та набрали чинності в 1781 р. Являли собою міжнародний правовий акт про утворення союзу (конфедерації) 13 незалежних держав-штатів з метою «спільної оборони, забезпечення своїх свобод». У Статтях конфедерації закріплювалася республіканська форма правління у штатах, збереження суверенітету штатів, їхнє право самостійно визначати ввізне мито, мати збройні сили. Засновувався однопалатний конгрес, який обирався щорічно та мав консультативні повноваження.

Чорні кодекси – законодавчі акти, видані в 1865–1866 рр. у південних штатах США. Вони мали за мету узаконити расову дискримінацію, забезпечити південних плантаторів робочою силою з допомогою примусових заходів. «Чорні кодекси» містили норми, що забороняли шлюби між білими та неграми, а також норми про бродяжництво, навчання, заняття певними професіями тощо.

Держава та право Франції (XVIII ст.)

Декларація прав людини і громадянина 1793 р. – прийнята Конвентом у Франції, відрізнялася великим демократизмом і революційністю. У ній проголошувалося, що метою суспільства є загальне щастя, тому уряд зобов'язаний забезпечити людині можливість користуватися своїми невід'ємними правами. Декларація визнавала за народом право на повстання, передбачала виборність усіх державних посад; громадянам надавалося ширше коло прав і свобод.

Жирондисти – одна з впливових груп депутатів Конвенту часів Французької революції. Жирондисти представляли ліберальну, в основному торгово-промислову, буржуазію та вважали, що завдання революції вичерпуються проголошенням республіки, завоюванням політичних свобод, передусім свободи приватної ініціативи, підприємницької діяльності.

Конвент (лат. – збори), **Національний Конвент** – вищий орган влади у Франції в період Першої республіки. Конвент утворений після повалення монархії 20 вересня 1792 р. за результатами двоступеневих виборів. Після повстання 31 травня – 2 червня 1793 р. влада в країні перейшла до якобінців. Конвент став вищим органом влади, який здійснював якобінську диктатуру.

Континентальна (романо-германська) система права – сформувалася у Франції наприкінці XVIII – початку XIX ст. у результаті революції 1789–1794 рр. Її характерні риси: 1. Основними джерелами права є статuti. 2. Розвинута кодифікація. 3. Широке використання римського права, що зумовило поділ права на публічне і приватне; чіткість і досконалість формулювань; обмеження свободи заповіту. 4. Майже повністю відсутні архаїзми. Найбільш повно ці ознаки проявилися в Цивільному кодексі Франції 1804 р. Ця система отримала поширення в більшості країн континентальної Європи та в їх колишніх колоніях.

Французька Конституція 1791 р. – прийнята в результаті завершення першого етапу Французької революції. Ґрунтувалася Конституція на теоріях розподілу влади Ш. Монтеск'є та народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо. У Конституції скасовано чимало станових привілеїв, фіксувалися природні та громадянські права і свободи, зокрема свобода пересування та вибору місця проживання, свобода слова, друку, зборів без зброї, право громадян звертатися з петиціями до органів влади. Надавалося визначення свободи: «Робити все, що не завдає шкоди правам інших чи громадській безпеці». Проголошувалася недоторканність власності. Законодавча влада належала однопалатним Національним законодавчим зборам, які формувалися багатоступеневими виборами. Для виборців встановлювалися віковий і майновий цензи, ценз осілості. Король мав виконавчу владу.

Французька Конституція 1795 р. – створена після повалення яacobінської республіки. Конституцію відкривала Декларація прав та обов'язків людини і громадянина. У ній зазначалося, що власність «є основою всього соціального ладу», обов'язком кожного є захист держави та власності. Законодавча влада вручалася Законодавчому корпусу, який складався з двох палат: Ради старійшин і Ради п'ятисот. Вибори Законодавчого корпусу були двоступеневими. Вищим виконавчим органом була Директорія, яка складалася з 5 членів, обраних Законодавчим корпусом.

Цивільний кодекс Франції – розроблений у 1800 р. за участю Наполеона. Остаточо було затверджено в 1804 р. Побудований кодекс за інституційною системою. У книзі «Про особи» містяться норми про рівність і свободу громадян, викладені положення сімейного права, закріплюється переважне становище в сім'ї чоловіка та батька. У книзі «Про майно та різні види власності» регулюються речові правовідносини, зокрема, право власності. У книзі «Про різні способи придбання власності» йдеться про зобов'язальні відносини, види договорів, спадкове право. Кодекс вирізняється точними та лаконічними юридичними формулюваннями, ясністю викладу.

Якобінська конституція – прийнята в період якобінської диктатури в 1793 р. У ній підтверджувалося встановлення у Франції республіки. Згідно з цим документом народ повинен безпосередньо обирати представників до органів управління. Законодавчий корпус (Національні збори) обирався у складі однієї палати на 1 рік. Центральним адміністративним органом була Виконавча рада, члени якої обиралися Законодавчим корпусом. Якобінська конституція містить основні принципи правосуддя (формулювання обвинувачення присяжними, право обвинуваченого на захист, публічність розгляду справи). Якобінська конституція не набрала чинності. Її введення в дію відкладалося до підписання миру.

Держава та право Росії в XIX ст.

Військові поселення – особлива організація військ у Російській імперії в 1810–1857 рр., при якій військова служба поєднувалася із заняттям сільським господарством, для чого військові частини розташовували в сільській місцевості з прикріпленням до них і місцевих жителів (чоловіків, головним чином селян віком від 18 до 45 років).

Гласні – члени повітових і губернських земських зборів, а також міських дум.

Декабристи – учасники повстання в Санкт-Петербурзі 14 (26) грудня 1825 р. та в Україні, а також члени причетних до цього антиурядових гуртків. Декабристським організаціям передували «Союз порятунку» (1816–1818 рр.) та «Союз благоденства» (1818–1821 рр.). «Південне товариство» та «Північне товариство» декабристів діяли в 1821–1825 рр.

Дільничний мировий суддя – у Росії з 1864 р. обирався голосуванням повітових земських зборів. Утримувався на гроші держави.

Звід законів Російської імперії – систематизована інкорпорація чинних законів, введена в дію у 1835 р. Перший розділ містив основні закони – акти вищих органів державної влади, закони про центральні державні установи,

губернські установи, «Статут про цивільну службу». Другий розділ містив статuti про рекрутів і земські повинності. Третій – статuti про податі, мита, алкогольні збори, акцизи, а також митний, монетний, гірський статuti. Четвертий розділ містив закони про стани; п'ятий – закони цивільні та межові; шостий – статuti кредитних установ і шляхів сполучення, а також торгіві, промислові статuti; сьомий – статuti щодо продовольства, громадського піклування; восьмий – закони про злочини, покарання та кримінальне судочинство. У 1892 р. виданий XVI т., що об'єднав судові статuti 1864 р.

Земська реформа 1864 р. – одна з буржуазних реформ у Росії, під час якої були створені органи місцевого самоуправління. У губерніях та повітах скликалися земські збори та управи. Повітові земські збори обирали повітові земські управи та гласних у губернські земські збори. Останні обирали губернські земські управи. Вибори мали становий характер, надавали перевагу дворянам. Збори були директивними, управи – виконавчими органами. До компетенції земств належало ведення місцевих господарських справ, утримання шляхів сполучення, будівництво й утримання шкіл, лікарень, піклування про місцеву торгівлю та промисловість.

Контрреформи 1880–1890 рр. у Росії – зміна внутрішньої політики, перегляд суттєвих положень, установлених у ході буржуазних реформ 60–70-х років XIX ст.

Мирові посередники – у Росії з 1861 р. посадові особи, призначувані Сенатом для проведення селянської реформи. Регулювали взаємовідносини між поміщиками та селянами.

Міська реформа 1870 р. – у Росії проведена на підставі Міського положення 1870 р., яке передбачало перехід від станового управління містами до міського самоуправління на всестановій податково-цензовій основі. Виборцями могли бути лише власники будинків і торгово-промислових підприємств. Створювалися міська дума (директивний орган) та обрана нею міська управа на чолі з міським головою, компетенція яких обмежувалася

місцевими «потребами». Реальна влада в містах зберігалася за представниками державної адміністрації.

Окружний суд – судовий орган, заснований у Росії в ході судової реформи 1864 р. Такі суди розглядали як цивільні, так і кримінальні (за участю присяжних засідателів) справи.

Остзейське право (від нім. назви Балтійського моря – Ostsee) – те саме, що й Прибалтійське право.

Повне зібрання законів Російської імперії – інкорпорація різноманітних законодавчих актів, розміщених при публікації в хронологічному порядку. Перше зібрання складалося з 46 томів. Із них 40 томів складали тексти законів, а 6 томів – додатки. Зібрання було складено з ініціативи М. М. Сперанського, надруковане в 1830 р. і містило понад 30 тис. законодавчих актів як чинних, так і таких, що втратили силу, виданих у період із 1649 р. до 12 грудня 1825 р.

Почесний мировий суддя – у Росії відповідно до Заснування судових установлень 1864 р. обирався повітовими земськими зборами або міською думою. Формально не був чиновником, не отримував зарплати, міг замінити дільничного мирового суддю у випадку його відсутності, брати участь у засіданнях мирового з'їзду та судити будь-яку приватну справу на прохання обох сторін у третейському порядку.

Присяжний повірений – у Росії з 1864 р. адвокат при суді, судовій колегії.

Пролетаріат (робітники) – соціальна група (клас) людей, професійно зайнята фізичною працею у сфері матеріального виробництва (промисловість, будівництво, транспорт тощо).

Селянська реформа в Росії 1861 р. – скасування кріпосного права. 19 лютого 1861 р. імператор Олександр II підписав низку документів, за якими селяни виходили з особистої кріпосної залежності від поміщиків. Земельні ділянки вони зобов'язані були викупити. Відтоді поміщики вже не могли розпоряджатися долею селян, продавати та карати їх. Селяни могли

самостійно виступати в суді, брати участь у виборах до органів самоуправління, отримувати право власності на нерухоме та рухоме майно, укладати договори, займатися торгівлею тощо.

Сільський сход – у Росії з 1861 р. головний орган управління селянської общини, до складу якого входили селяни-домогосподарі. Сільський сход мав судово-поліцейську владу.

Судова реформа в Росії 1864 р. – запроваджувала нові принципи судоустрою: відокремлення суду від адміністрації, виборність суддів, введення професійного представництва та захисту, участь у розгляді справ присяжних засідателів, відокремлення попереднього слідства від судового та ін. Судочинство ґрунтувалося на таких принципах: усності, гласності, змагальності, безпосередньої участі сторін і підсудних при розгляді справи тощо. Створювалися місцеві та загальні суди. До перших належали мирові судді та з'їзди мирових суддів; до других – окружні суди та судові палати. Вищим судовим органом залишався Сенат.

Судові палати – засновані під час проведення судової реформи в Росії 1864 р. як друга, апеляційна, інстанція у справах, що вирішувалися в окружних судах без участі присяжних засідателів, і перша інстанція – у найбільш важливих справах про державні, посадові, деякі релігійні та інші злочини. Судові палати створювалися по одній на кілька губерній і склалися з двох департаментів: цивільного та кримінального. При судових палатах працювали прокурори, судові слідчі та присяжні повірені.

Устав про покарання, накладені мировими судьями – один із судових статутів, що законодавчо оформили судову реформу 1864 р.; був адміністративно-правовим кодексом. Перша глава містила загальні положення, наступні – склади правопорушень, підвідомчих мировим судам.

Центрالی – у Росії з 1879 р. – великі тюрми з центральним підпорядкуванням у системі Міністерства внутрішніх справ.

Держава та право країн Західної Європи та США в I половині XX ст.

Абвер (нім. – захист) – орган військової розвідки й контррозвідки фашистської Німеччини. Сформований як управління при військовому міністерстві, з 1939 р. – самостійне відомство.

Веймарська конституція 1919 р. – прийнята у м. Веймарі в результаті Листопадової революції 1918 р. у Німеччині. За цією Конституцією Німеччина ставала парламентською республікою з федеративним державним устроєм. Веймарська конституція визначала перелік основних буржуазно-демократичних прав і свобод. Вищим законодавчим органом оголошувався рейхстаг. Друга палата парламенту – рейхсрат – представляла землі. Населення обирало президента на 7 років. Імперський уряд очолював рейхсканцлер, формально відповідальний перед рейхстагом.

Виборча реформа у Великобританії 1918 р. – встановила єдність виборчого права у графствах, містах. Виборче право надавалося з досягненням повноліття (21 рік) усім особам чоловічої статі, які відповідали вимогам цензу осілості (6 місяців) або володіли приміщеннями «для ділових занять». Жінки отримували право голосу з досягненням 30 років, якщо вони або їхні чоловіки мали прибуток понад 5 фунтів стерлінгів на рік.

Виборча реформа у Великобританії 1928 р. – урівнювала жінок у виборчих правах із чоловіками. Ценз осілості на виборах депутатів Палати общин був зменшений до трьох місяців.

Гестапо – державна таємна поліція, заснована в 1933 р. У 1936 р. гестапо об'єдналося з СС у загальнонімецьку поліцію безпеки.

Декрет «Про захист німецького народу» від 4 лютого 1933 р. – надавав право німецькій поліції не допускати політичних зборів, якщо вони могли порушити «громадський спокій» або якщо на таких зборах звучали «образливі висловлювання» на адресу чиновників.

Декрети «Проти зради німецькому народові» та «Про захист народу і держави» від 28 лютого 1933 р. – у Німеччині санкціонували необмежений терор стосовно всіх осіб, які були з будь-якої причини небажані для фашистів, що обґрунтовувалося необхідністю придушення «ворожих для держави комуністичних насильницьких дій». Декрет «Про захист народу і держави» скасовував дію статей Веймарської конституції в частині надання політичних та особистих прав і свобод.

Закон Вагнера (Акт 1935 р. про національні трудові відносини) – прийнятий Конгресом та підписаний 5 липня 1935 р. президентом США, легалізував профспілки, колективні договори та страйки робочих. Контроль за виконанням цього закону здійснювало особливе Національне управління з трудових відносин.

Закон про захист держави – прийнятий в Італії в 1926 р., поновлював смертну кару та передбачав її застосування за такі державні злочини, як замах на короля й главу уряду, збройний виступ проти державної влади тощо. Умисел за вчинення названих злочинів карався ув'язненням на строк від 15 до 20 років. Закон передбачав також створення «Особливого трибуналу», який керувався правилами воєнного часу.

Закон про захист республіки – прийнятий у Німеччині в 1929 р., містив норми про нові склади політичних злочинів.

Закон про національне промислове відновлення (НІРА) – прийнятий у США у 1933 р., окреслював систему заходів щодо зростання економіки. Запроваджувалися «кодекси чесної конкуренції», які мали регулювати умови конкуренції, зайнятості, найму в певних професіях і галузях промисловості. Фіксувалося право робочих на створення профспілкових організацій. Була створена Національна адміністрація відновлення промисловості.

Закон про повноваження і прерогативи глави уряду 1925 р. – прийнятий в Італії, передав Муссоліні всю повноту виконавчої влади, ліквідував принцип політичної відповідальності уряду перед парламентом. Глава уряду формально призначався та відкликався королем і відповідав перед

ним за загальний політичний напрям діяльності уряду. Інші члени уряду були відповідальні не лише перед королем, але й перед главою уряду.

Закон про регулювання сільського господарства 1933 р. – прийнятий у США в процесі проведення «Нового курсу». Встановлював компенсації для фермерів за скорочення посівних площ з метою підвищення цін на продукти сільського господарства та запобігання розоренню фермерів. Заохочувалося знищення частини вже отриманої продукції. Передбачалося створення спеціального адміністративного органу з сільськогосподарського регулювання.

Закон про структуру і повноваження «Великої ради фашизму» 1928 р. – прийнятий в Італії; санкціонував зростання державного апарату з фашистською партією. Вищий орган партії – «Велика рада фашизму» – оголошений верховним державним органом. Його очолював глава уряду.

Кодекс поліції безпеки 1926 р. – надзвичайний закон в Італії, скасовував основні права та свободи громадян. Поліції безпеки надавалися необмежені повноваження в боротьбі з політичними противниками фашистського режиму.

Корпоративна система – створена в Італії фашистами для підняття економіки та воєнізації країни. Відповідно до Закону про правову організацію трудових відносин 1926 р. і Хартії праці 1927 р. у всіх галузях виробництва утворювалися корпорації з представників профспілок і союзів підприємців, які повинні були вирішувати питання щодо умов праці та взаємовідносин між підприємцями й синдикатами. У 1930 р. була утворена Національна рада корпорацій на чолі з Муссоліні. У 1934 р. корпорації охоплювали всі галузі народного господарства.

Надзвичайний закон «Для захисту республіки і примирення країни» 1930 р. – у Німеччині встановлював покарання за публічну критику державного устрою та наділяв поліцію правом розганяти збори, на яких звучали критичні виступи. Адміністративним органам надавалося право закривати на певний строк газети й журнали.

«Новий курс» – сукупність заходів, спрямованих на державне регулювання американської економіки, запропонованих президентом США Ф. Рузвельтом і його радниками з метою пом'якшити наслідки економічної кризи 1929–1933 рр. Основні риси «Нового курсу»: золотий запас США було передано до державної скарбниці, випуск доларів, не забезпечених золотом; заборона обміну паперових грошей на золото; прийнято закони про відновлення промисловості, регулювання сільського господарства, Надзвичайний банківський закон, закони про трудові відносини, про соціальне забезпечення та ін. Для безробітних були організовані громадські роботи.

Рейхсрат – представницький орган урядів земель у Німеччині в 1919–1934 рр.

СА (скор. від нім. – штурмові загони) – у Німеччині 1921–1945 рр. напіввійськові формування фашистської націонал-соціалістичної робочої партії.

СД (скор. від нім. – служба безпеки) – розвідувальні органи нацистської партії в Німеччині в рамках СС, орган внутріпартійної розвідки. У червні 1934 р. оголошені єдиною розвідувальною та контррозвідувальною службою нацистської партії.

СС (скор. від нім. – охоронні загони) – військова організація нацистської партії в Німеччині, відокремилася в 1925 р. від СА для особистої охорони фюрера. З 1934 р. СС – самостійна організація, до якої входили спеціальні охоронні загони, які склалися із загальних загонів, військових загонів і підрозділів «Мертва голова», а також СД.

Держава та право країн Західної Європи після Другої світової війни. Розпад СРСР

Гласність – внутрішня політика, що проводилася керівництвом СРСР у період переходу від тоталітарного суспільства до демократичного, найважливішими рисами якої є такі: створення умов для активної участі

громадян у вирішенні внутрішньополітичних питань; врахування громадської думки; відмова від ідеологічного тиску на суспільство, переслідувань за переконання, висловлені думки та судження.

Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) – (рос. Государственный комитет по чрезвычайному положению, ГКЧП) – організація в СРСР, створена 18 серпня 1991 р. Складався з представників керівництва ЦК КПРС та уряду СРСР. Ставив за мету збереження СРСР шляхом насильницького усунення від влади Президента М. С. Горбачова та зриву підписання «Договору про Союз Суверенних Держав», що планувалось на 20 серпня 1991 р. Дії ДКНС були кваліфіковані Президентом та Верховною Радою СРСР як державний переворот. Після провалу спроби перевороту 21 серпня 1991 р. усіх членів ДКНС було арештовано, за винятком міністра внутрішніх справ Б. Пуго, який покінчив життя самогубством.

Конституція Італії 1947 р. – разом із традиційними для буржуазних конституцій основними правами та свободами громадян були закріплені важливі соціальні гарантії. Конституція допускала націоналізацію підприємств, пов'язаних із публічними службами, енергетикою, експлуатацією природних ресурсів. Передбачалося встановлення справедливих соціальних відносин у сільському господарстві. Конституція встановила в Італії парламентську республіку з унітарним державним устроєм, із визнанням автономії деяких. Законодавча влада належала парламенту, який складався з двох палат – Палати депутатів і Сенату. Президент республіки обирався парламентом за участі представників областей строком на 7 років. Реальна виконавча влада знаходилася в руках Голови Ради міністрів, який мав політичну відповідальність перед парламентом.

Конституція Франції 1958 р. – затвердила П'яту Республіку, для якої характерна сильна влада президента. Згідно з Конституцією він може розпустити парламент і не мати перед ним відповідальності, здійснює керівництво урядом, головує на його засіданнях, змінює міністрів за рекомендацією прем'єр-міністра. Президент має широкі повноваження у сфері

зовнішньої політики та військовій сфері, може видавати акти, які мають силу закону. Парламент складається з двох палат: Національних зборів і Сенату, що мають однакові права.

Конституція Французької Республіки 1946 р. – визначала державний устрій Четвертої Республіки. У цій Конституції підтверджувалися права та свободи, проголошені Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. Додатково закріплювала право на організацію профспілок і страйки, рівноправність жінок і чоловіків; заборонялася дискримінація за мотивами національної належності, віросповідання або політичних переконань тощо. Франція проголошувалася неподільною, світською, демократичною та соціальною республікою. Парламент був двопалатним: Національні збори та Рада республіки. Уряд був політично відповідальним перед Національними зборами. Президент обирався на 7 років обома палатами парламенту, йому належало право призначати уряд, але за попередньою згодою з Національними зборами.

Конституція ФРН 1949 р. («Боннська конституція») – закріпила встановлення в ФРН парламентської республіки з федеративним державним устроєм і буржуазно-демократичним режимом. До складу ФРН увійшли 10 земель. Вищим законодавчим органом є парламент, що складається з двох палат – бундестагу та бундесрату. Перший обирається громадянами на 4 роки, другий формується з представників урядів земель. Главою держави є президент, обраний Федеральними зборами без обговорення строком на 5 років. Провідну роль у системі виконавчої влади відіграє уряд на чолі з канцлером. Судова влада здійснюється Федеральним конституційним судом, федеральними судами та судами земель.

Конституція Японії 1946 р. – встановила в Японії парламентську монархію з унітарним державним устроєм і буржуазно-демократичним політичним режимом. За імператором формально збережені широкі повноваження, але він може їх здійснювати лише «з поради і схвалення» Кабінету Міністрів. Вищим органом влади та єдиним законодавчим органом

країни є двопалатний парламент, який складається з Палати Представників і Палати Радників. Вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів. У Конституції проголошуються традиційні демократичні права та свободи, міститься відмова Японії від війни як засобу вирішення міжнародних спорів і відновлення армії.

Ліга Націй – міжнародна організація, що діяла між Першою та Другою світовими війнами. Згідно зі Статутом основною метою Ліги Націй була організація розвитку співробітництва між народами та гарантія їх миру й безпеки.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна організація, створена в 1945 р. на конференції в Сан-Франциско. Цілі ООН за Статутом: підтримка міжнародного миру та безпеки, попередження й усунення загрози війни, припинення актів агресії, вирішення конфліктів, розвиток дружніх стосунків між народами, налагодження співробітництва тощо. Головні органи ООН: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада з Опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат. Штаб-квартира ООН у Нью-Йорку, відділення – у Женеві та Відні. У Женеві розташована штаб-квартира спеціалізованої установи ООН із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).

Перебудова – термін, що позначає період соціально-економічних реформ у СРСР з 1985 до 1991 р. Введений у політичний обіг М. Горбачовим.

Потсдамські угоди про післявоєнний устрій Німеччини – прийняті в 1945 р. СРСР, США та Великобританією, закріплювали підвалини узгодженої політики трьох держав стосовно післявоєнної Європи. Передбачалася ліквідація німецького військово-промислового потенціалу, знищення всіх видів зброї; її виробництво заборонялося. Не допускалося відродження фашистських партій та організацій. Німецькому народові гарантувалося право побудувати своє життя на демократичній і мирній основі.

Холокост – знищення єврейського населення внаслідок нацистської політики геноциду (1933–1945 рр.).

Історико-правовий огляд утворення ЄС

Європейська інтеграція – це процес політичної, юридичної, економічної, соціальної та культурної інтеграції європейських держав.

Європейський Союз – це міжнародна міжурядова організація регіонального характеру інтеграційного й наднаціонального типу, якій притаманні риси федеративної держави та міжнародної організації.

Копенгагенські критерії – визначені вимоги, що пред'являються до держав-кандидатів на вступ до Європейського Союзу.

Корупція – підкуп державних, політичних або громадських діячів, посадових осіб державного апарату, вчинений особою в певних інтересах.

План дій «Україна – ЄС» – двосторонній політичний документ, який дав змогу суттєво розширити двостороннє співробітництво України з Європейським Союзом без внесення змін до чинної договірно-правової бази.

План Маршалла – програма економічної допомоги Європі після Другої світової війни, представлена в 1947 р. держсекретарем США Джорджем К. Маршаллом, яка почала діяти в квітні 1948 р. Однією з цілей програми була протидія поширенню впливу СРСР і соціалістичних ідей на країни Західної Європи.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Реквізиція – примусове вилучення на користь держави майна власника з подальшим відшкодуванням його вартості власнику.

Реституція – у міжнародному праві повернення за мирним договором майна, неправомірно вилученого під час війни однією державою з території іншої держави.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення.

АБЕТКОВИЙ ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ

ЧАСТИНА І

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА УКРАЇНИ

А

Австро-Угорська імперія	27
Автономія.....	20
Автономна Республіка Крим	51
Агресія	40
Акт відновлення Української держави (30.06.1941 р.).....	40
Акт Злуки УНР та ЗУНР.....	33
Акт проголошення незалежності України 1991 р.	51
АТО	51

Б

Баскак.....	7
Безвізовий режим між Україною та ЄС.....	52
Березневі статті 1654 р.	20
Берестейська унія 1596 р.....	12
Бояри.....	7
Боярська рада (дума).....	7
Булава	20
Бунчук	21
Бунчукове товариство.....	21
Буржуазія.....	27
Бурмістр (бургомістр).....	12

В

Варшавський договір 1920 р.	33
Варяги	7
Васалітет	7

Великий князь	7
Вєрв	7
Верховна Рада депутатів трудящих	41
Вєсвода	7
Виморочне майно	21
Відродження	41
Віра	8
Військова рада Січі	18
Військова старшина	18
Військовий булавничий	18
Військовий бунчужний	18
Військовий довбиш	18
Військовий кантаржій	18
Військовий осавул	18
Військовий писар	18
Військовий пушкар	18
Військовий суддя	18
Військовий хорунжий	18
Військовий шафар	18
Військові товариші	21
Військові трибунали	41
Військо Запорозьке	21
Війт	12
Віленська угода 1401 р.	12
Віче	8
Влада виконавча	33
Влада законодавча	33
Влада судова	34
Возний.....	21
Волостель	7

Вотчина	7
Волость	7, 27
I Всеукраїнський військовий з'їзд (05–08.05.1917 р.)	34
II Всеукраїнський військовий з'їзд (05–10.06.1917 р.)	34
I Всеукраїнський селянський з'їзд (28.05–02.06.1917 р.)	34
Всеукраїнська надзвичайна комісія	41
Всеукраїнські з'їзди Рад	41
Входження Закарпаття до складу УРСР	41
Входження Криму до складу УРСР	41

Г

Галицько-Волинське князівство	8
Генерал-губернаторство	28
Генеральна військова канцелярія	21
Генеральна старшина	21
Генеральний бунчужний	21
Генеральний обозний	21
Генеральний осавул	21
Генеральний писар	21
Генеральний Секретаріат	34
Генеральний Суд	35
Генеральний уряд	21
Генеральний хорунжий	21
Генріхові артикули 1572 р.	12
Гетьман	18, 22, 35
Гетьманські статті	22
Гетьманщина	22
Глава держави	52
Глава уряду	52
Гмина	28
Головна руська рада	28

Головна українська рада	28
Городельська унія 1413 р.	12
Грамота до всього українського народу.....	35
Гридин (гридь)	8
Гродські (замкові) суди.....	12
Громади	28
Губернія	28
Губернське правління.....	28

Д

Данина	8
Двірсько-вотчинна система управління	8
Дворянські збори	28
Декларація про державний суверенітет України	52
Декларація про утворення СРСР	41
Демократія	52
Депортація	28
Державна дума.....	28
Державне політичне керування УСРР	42
Державний секретаріат	35
Десталінізація	42
Десяткова система управління	8
Династія	9
Директорія.....	35
Дисиденти	42
Діаспора.....	52
Договір про утворення СРСР	42
Домен	9
Друга кодифікація радянського законодавства.....	42

Е

«Екстракт малоросійських прав» 1767 р.	22
---	----

Ж

Жупа.....	29
-----------	----

З

Задусні люди	9
Займанщина	22
Закони про тимчасовий державний устрій України 29.04.1918 р.	36
Законодавство	9
Закуп	9
Запорозька Січ	18
Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)	36
Звід законів Російської імперії 1832 р.	29
Звід законів УРСР.....	43
Звід місцевих законів західних губерній 1837 р.	29
Земський дільничний начальник	29
Земські суди.....	12
Зимовники-козаки.....	19
«Зібрання малоросійських прав» 1807 р.	29
Значкове товариство	22

І

Ізгой	9
Імперія	29
Інстигатор (актор).....	22
Інституції	9, 29

К

Канонічне (церковне) право	12
Каральні органи Радянської України періоду тоталітаризму	43
Карпатська Україна	43
Київська Русь	9
Кіш	19
Князівський дуумвірат	10

Князь	10
«Книга Статут та прочії права малоросійські» 1764 р.	23
Книги декретів	23
Козак	19
Козацтво	19
Козацька рада	23
Кодифікація загальносоюзного законодавства	44
Кодифікація національного законодавства	52
Кодифікація українського права	23
Командно-адміністративна система	44
Комітат	30
Комнезами та комбіді	44
Компути	23
Конституційна реформа	53
Конституційний Договір між Президентом України і ВРУ.....	53
Конституційні проекти Директорії УНР	36
Конституційно-правові реформи в Україні (2014–2018 рр.).....	53
Конституція	23
Конституція Пилипа Орлика 1710 р.	23
Конституція України від 28.06.1996 р.	53
Конституція УНР.....	37
Конституція УСРР 1919 р.	44
Конституція УСРР 1929 р.	45
Конституція УРСР 1937 р.	45
Конституція УРСР 1978 р.	45
Копний суд	13
Королівство Галичини і Лодомерії (коронний край)	30
Кошова старшина	19
Кошовий отаман	19
Крайовий сейм.....	30

Кревська унія 1385 р.	13
Кривда (шкода)	13
Курінь.....	19

Л

Лава	13
Литовські статuti	13
Литовсько-Руська держава	13
Люблінська унія 1569 р.	14
Люстрації.....	14

М

Магдебурзьке право	14
Магістрат	15
Магнати	15
Маніфест Української Національної Ради 19.10.1918 р.	37
Малоросійська колегія.....	24
Малоросійський приказ.....	24
Маніфест 17 жовтня 1905 р.	30
Маршалок	15
Мечник	10
Мирові суди.....	30
Міські обивателі	31
Міщанство.....	15
Мужі галицькі	10

Н

Надзвичайне трудове законодавство	46
Надзвичайні органи влади СРСР та УРСР	46
Найвищий Суд.....	37
Наказний гетьман.....	24
Намісник.....	10
Народний Секретаріат	46

Націоналізм	46
Національне питання	47
Нація	47
Нейтралітет.....	54
Нова економічна політика (НЕП).....	47
Номенклатура.....	47

О

Огнищанин	10
Окупація Автономної Республіки Крим та Севастополя Росією.....	54
Операція об'єднаних сил (ООС)	54
Організація українських націоналістів (ОУН).....	47
Ординація Війська Запорозького реєстрового.....	15
Основні закони Російської імперії.....	31
Остарбайтери.....	48
Отрок	10

П

Паланка	20, 24
Паланкова старшина.....	20
Пани-рада	15
Парламент	15
Патент.....	31
Патріархальне рабство	10
Перебудова	48
Переяславська рада 1654 р.	24
Пернач (шестопер).....	24
Перша кодифікація радянського законодавства.....	48
Підкоморські суди	15
Підпомічники	24
Підсусідки	24
Повне зібрання законів Російської імперії 1830 р.	31

Подвірні ревізії	24
Поділ влади.....	37
Політична партія	37
Політична реакція	31
Полк	25
Полковий уряд	25
Полково-сотенний устрій	25
Полюддя	10
Посадник	10
Посольська ізба	15
Посполиті	15, 25
Похідна старшина.....	20
Права, за якими судиться малоросійський народ	25
Правління гетьманського уряду	25
Правові пам'ятки	11
Президент	54
Прем'єр-міністр.....	54
Привілеї князівські.....	16
Продовольча політика більшовиків у період «воєнного комунізму»...49	
«Процес короткий наказний», виданий при резиденції гетьманській 1734 р.	25

Р

Рада генеральної старшини	26
Рада Міністрів	37
Рада Народних Комісарів УРСР	49
Рада Народних Міністрів	37
Рангові землі	26
Рангові посполиті	26
Реєстрові козаки	16
Рекрутчина	26

Референдум.....	49
Реформа децентралізації в Україні.....	54
Ризький договір 18.03.1921 р.	37
Річ Посполита.....	16
Російська імперія.....	26
Русин	11
Рядович.....	11

С

Сейм	16
Селяни	16
Селянська реформа 1861 р.	31
Сенат	16
Сільські обивателі	32
Сірома	20
Січ	16
Січові козаки.....	20
Смерд	11
СНД	55
Снем	11
Соборна Україна	38
Сотенний уряд	26
Соцький.....	11
Справник	32
Стан	17
Стародавні права і вольності	26
Столипінська аграрна реформа	32
Страга	26
Суверенітет.....	38, 55
«Суд і розправа в правах малоросійських» (1750–1758 рр.).....	26
Судебник Казимира IV 1468 р.	17

Судова реформа 1760–1763 рр.	27
Судова контрреформа 80-х років	32
Судова реформа 1864 р.	32

Т

Тестамент (духівниця).....	27
Тимчасова інструкція для Генерального секретаріату.....	38
Тимчасовий основний закон 13.11.1918 р.	38
Тисяцький	11
Тіун	11
Толерантність.....	55
Тоталітаризм	49
«Трійки»	49

У

Угода про асоціацію України з ЄС.....	55
Удільні князівства.....	17
Українізація	50
Українська держава	39
Українська Народна Республіка (УНР)	39
Українська Національна Рада	39
«Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р.	33
Універсали.....	27
Універсали Центральної Ради.....	40
Унія	17
УПА	50
Устрій адміністративно-територіальний.....	11
УСРР – УРСР.....	50

Ф

Фашизм.....	51
Федерація.....	40
Фільварок.....	17

Х

Холоп.....	11
------------	----

Ц

Центральна Рада.....	38
Центральний виконавчий комітет (ЦВК).....	51
Церковна десятина.....	11
Церковне звичаєве право	17
Церковні селяни	17
Цехи.....	17

Ч

Челядь (челядин)	11
Чорні книги.....	27

Ш

Шарварок	27
Шлякування.....	27
Шляхта.....	17
Шовінізм.....	51

Я

Ябетник.....	12
--------------	----

ЧАСТИНА II
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

A

Абвер.....	94
Авілум.....	56
Акт про гомстедів 1862 р.	86
Акт про спадкування престолу 1701 р.	83
Алод.....	72
Англiканська церква	84
Англосаксонська правова система.....	84
Апела	60
Ареопаг	60
Артикули військові Військового статуту	80
Архагет	60
Архонт.....	60

B

Базилевс.....	60
Бенефіцій	72
Березневі поля.....	72
Білля про права 1689 р.	84
Білля про права 1791 р.	86
Боярська дума.....	76
Брахмани.....	56

B

Вайшії	56
Ван	56
«Варварські правди»	72
Варни	56
Васал	73

Васалітет	73
Васальний договір	73
Веймарська конституція 1919 р.	94
Велика хартія вольностей 1215 р.	76
Велика ремонстрація 1641 р.	84
Великий березневий ордонанс 1357 р.	76
Вергельд.....	73
Виборча реформа у Великобританії 1918 р.	94
Виборча реформа у Великобританії 1928 р.	94
Віги.....	85
Візир.....	56
Військова демократія.....	60
Військові поселення.....	90

Г

Гелієя	60
Геомори.....	61
Генеральні штати.....	76
Герусія.....	61
Гестапо.....	94
Гласні.....	90
Гласність.....	97

Д

Двічі народжені	57
Дворянство.....	76
Декабристи	90
Декларація незалежності США	87
Декларація прав людини і громадянина 1793 р.	88
Декрет	65
Декрет «Про захист народу і держави» від 28 лютого 1933 р.	95
Декрет «Про захист німецького народу» від 4 лютого 1933 р.	94

Декрет «Проти зради німецькому народові» від 28 лютого 1933 р.	95
Деміурги	61
Демос	61
Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС).....	98
Деспотія східна	57
Джати.....	57
Джентрі	85
Дигери.....	85
Дигести або Пандекти	65
Диктатор	65
Дільничний мировий суддя.....	90
Домінат.....	65
Драконтові закони.....	61

Е

Евпатриди	61
Едикт	66
Едикт претора	66
Едил.....	66
Еклесія.....	61

Є

Європейська інтеграція	101
Європейський Союз.....	101

Ж

Жалувана грамота дворянству 1785 р.	80
Жалувана грамота містам 1785 р.....	81
Жерці.....	57
Жирондисти.....	88

З

Закон Вагнера	95
Закони Лікурга.....	62

Закони Ману.....	57
Закони XII таблиць	66
Закон про захист держави	95
Закон про захист республіки	95
Закон про національне промислове відновлення (НІРА)	95
Закон про повноваження і прерогативи глави уряду 1925 р.	95
Закон про регулювання сільського господарства 1933 р.	94
Закон про структуру і повноваження «Великої ради фашизму»	96
Звід законів Російської імперії	91
Звід цивільного права Юстиніана.....	66
Земська реформа 1864 р.....	91
Земські собори	77
Знаряддя управління.....	85
Золота булла.....	77
Зоряна палата.....	81

І

Ілоти.....	62
Імператор.....	66
Імунітет	73
Імунітетні грамоти (формули).....	73
Іригація.....	57

К

Канцлер	77
Кароліна	81
Квестори	67
Квірити	67
Князівський абсолютизм	81
Кодекс поліції безпеки 1926 р.	96
Кодекс Юстиніана	67
Колегії	81

Колегія дев'яти архонтів	62
Колегія десяти стратегів	62
Колегія ефорів (наглядачів)	62
Колегія курфюрстів	77
Комендація	74
Коміції	67
Композиція	74
Конвент	88
Континентальна (романо-германська) система права	88
Консисто́ріум	67
Конституції	67
Конституція Італії 1947 р.	98
Конституція США	87
Конституція Франції 1958 р.	98
Конституція Французької Республіки 1946 р.	99
Конституція ФРН 1949 р.	99
Конституція Японії 1946 р.	99
Консул	67
Контрреформи 1880-1890 рр. у Росії	91
Копенгагенські критерії	101
Корупція	101
Корпоративна система	96
Кріпосне право	77
Криваве законодавство	81
Куріатні коміції	67
Курії	68
Курфюрст	77
Кутюми	78
Кшатрії	57

Л

Ландтаги.....	78
Левелери.....	85
Лен.....	74
Ліга Націй.....	100
Лугаль.....	58

М

Магараджа	58
Магдебурзьке право	74
Магістр	68
Магістратури.....	68
Майордом	74
Мантрипаришад	58
Маршал.....	74
Мирові посередники	91
Місдимінор	82
Міська реформа 1870 р.	91
Метек.....	63
Монархія абсолютна (абсолютизм).....	82
Мушкенуми.....	58

Н

Надзвичайний закон «Для захисту республіки і примирення країни» 1930 р.	96
Нобілі.....	68
«Новий курс».....	97
Номарх	58
Номи	58
Нубанду.....	58

О

Окружний суд	92
Опричнина	78

Організація Об'єднаних Націй (ООН).....	100
Ордалії.....	58, 74
Ордонанси.....	78
Остзейське право.....	92
Остракізм.....	63

П

Палата лордів	78
Палата общин	78
Панщина	78
Паризький парламент	78
Парламент	78
Патриції	68
Перієки	63
Пeregрини	68
План Маршалла	101
План дій «Україна – ЄС»	101
Плебеї	69
Плебейський трибун	69
Повне зібрання законів Російської імперії	92
Поліс.....	63
Потсдамські угоди про післявоєнний устрій Німеччини.....	100
Почесний мировий суддя	92
Право народів	69
Претор	69
Преторське право	69
Прикази	78
Присяжний повірений	92
Принцепс сенату	70
Принципат.....	70
Провінційні штати.....	78

Пролетаріат (робітники)	92
Протекціонізм.....	101
Перебудова.....	100

Р

Рабіанум	59
Рабство класичне	63
Рабство патріархальне	59
Рада п'ятисот (буле).....	63
Рада чотирьохсот	63
Рейхсрат.....	97
Рейхстаг	79
Реквізіція	101
Республіка	63
Реституція.....	101
Реформи Карла Мартела.....	75
Реформи Клісфена.....	63
Реформи Солона.....	64
Реформи Тесея.....	64
Реформи Сервія Туллія.....	70
Розшуковий процес (інквізиційний)	79

С

СА.....	97
«Салічна правда»	75
Священна Римська імперія.....	77
СД	95
Селянська реформа в Росії 1861 р.	92
Сенат.....	70, 82
Сеньйоріальна монархія.....	75
Сепаратизм.....	101
Синод.....	82

Синоїкізм	64
Сисахвія	64
Сільський сход	93
Соборне укладення 1649 р.	79
Славна революція.....	85
Спартіати.....	64
СС.....	97
Стани	80
Станово-представницька монархія	80
Статті конфедерації.....	87
Суд рівних.....	80
Судова реформа в Росії 1864 р.	93
Судові палати	93

Т

Табель про ранги	82
Таліон.....	59
Тиранія.....	65
Триби.....	70
Трибутні коміції.....	71

У

Указ про єдиноспадкування	83
Укладення про покарання карні та виправні	83
Устав про покарання, накладені мировими суддями.....	93

Ф

Фараон.....	59
Фелонія.....	83
Феод.....	75
Фети	65
Філи	65
Французька Конституція 1791 р.	89

Французька Конституція 1795 р.	89
Фратрія.....	65
Х	
Хабеас корпус акт.....	86
Холокост.....	100
Ц	
Цензор	71
Централи.....	93
Центуріатні коміції	71
Центурії	71
Цивільне право.....	71
Цивільний кодекс Франції.....	89
Ч	
Чорні кодекси.....	87
Ш	
Шудри.....	59
Я	
Якобінська конституція.....	90

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

ЧАСТИНА І

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА УКРАЇНИ

1. Єрмолаєв В. М. Історія держави і права України : підручник. Харків : Право, 2021. 472 с.
2. Історія держави і права України. Курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець та ін. ; за ред. В. М. Щербатюка. Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
3. Історія держави і права України : навчально-методичний посібник / А. Є. Шевченко, С. В. Кудін. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 688 с.
4. Історія держави і права України : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / О. В. Дудник. Умань, 2012. 141 с.
5. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 552 с.
6. Історія держави і права України : підручник / П. П. Захарченко. Київ : Атика, 2005. 367 с.
7. Історія держави і права України : підручник / В. М. Іванов. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.
8. Історія держави і права України : підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.
9. Історія держави і права України : хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко ; Харків. нац. ун-т внутріш. справ. Харків : Майдан, 2021. 890 с.
10. Історія держави і права України. Хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України на пряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.

11. Історія держави та права України : навч. посібник (у схемах і таблицях) / Д. Є. Забзалок. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. 120 с.
12. Історія держави та права України : підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головка, В. А. Греченко, О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, С. Ю. Обрусна, В. Є. Кириченко та ін. Харків : Майдан, 2018. 640 с.
13. Історія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 616 с.
14. Історія державності України : експериментальний підручник / О. М. Бандурка, О. Н. Яриш. Харків : ТОВ «Одіссей», 2004. 608 с.
15. Ухач В. Історія держави і права України : навчальний посібник (конспект лекцій). Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.

ЧАСТИНА II

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

1. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. 2-е вид., перероб. й доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
2. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2022. 656 с.
3. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн та римське право : навчальний посібник. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2019. 384 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник / А. В. Грубінко. Тернопіль, 2010. 392 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. Посібник / О. М. Джу́жа, Т. А. Третьякова, В. С. Калиновський та ін. Київ : НАВС, 2012. 376 с.

6. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / О. М. Бандурка. 2-ге вид., допов. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
7. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / О. М. Бандурка, Д. В. Швець, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
8. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / О. М. Куракін, О. С. Туренко, І. В. Іванов. Київ : ДП «ІНФОТЕХ», 2022. 546 с.
9. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. / О. В. Кузьминець, Є. С. Дурнов, Ю. В. Сокур. Київ : Гранма, 2012. 240 с.
10. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Вид. 8-ме, допов. Київ : Атіка; Харків : Право, 2015. 624 с.
11. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / МОН України. Вид. 6-те, доповн. Київ : Атіка, 2010. 623 с.
12. Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» / укладачі: Г. В. Лаврик, В. А. Сало / Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», кафедра правознавства. Полтава, 2017. 329 с.
13. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. 3-тє вид. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 528 с.
14. Тищик Б., Липитчук О., Кольбенко А. Історія держави та права зарубіжних країн (початок ХХІ ст.). Львів : СВІТ, 2016. 720 с.
15. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / М-во освіти і науки України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
16. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Львів : Новий Світ – 2000, 2018. 480 с.
17. Шостенко І. І., Шостенко О. І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. – метод. посібник. Київ : МАУП, 2003. 103 с.

ДЛЯ ПОДАТК

Навчальне видання

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
для здобувачів економіко-правового факультету
спеціальності 081 «Право»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Укладач:
Донченко Олена Іванівна

В авторській редакції

Підписано до друку 19.09.2023 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 7,44. Наклад 50. Замовлення № 0923-074.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво та друк: Олді+
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Свідоцтво ДК № 7642 від 29.07.2022 р.

